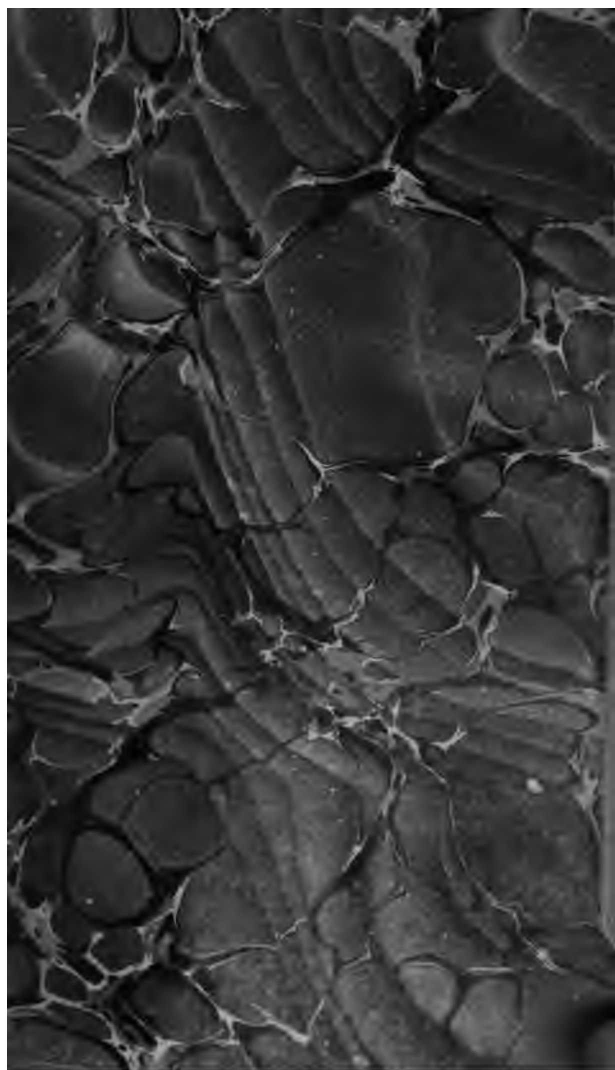

SIGILLVM + ACADEMIÆ : HARVARDIANÆ : IN : NOV : ANG :
CHRISTO ET ECCLESIÆ

1. See opposite.

2. " De Senectute

et de Amicitia, etc.

Bostoniae. 1837.

M. T. CICERONIS

DE OFFICIIS

LIBRI TRES.

EX EDITIONIBUS OLIVETI ET ERNESTI.

ACCEDUNT NOTÆ ANGLICÆ.

CURA

C. K. DILLAWAY, A. M.

BOSTONIÆ:
PERKINS ET MARVIN.
PHILADELPHIÆ: H. PERKINS.

1837.

[redacted]

STEREOTYPED AT THE
BOSTON TYPE AND STEREOTYPE FOUNDRY.

TO

JAMES L. KINGSLEY, LL. D.

PROFESSOR OF THE LATIN LANGUAGE AND LITERATURE IN YALE COLLEGE,

THIS VOLUME

IS RESPECTFULLY INSCRIBED

BY

THE EDITOR.

PREFACE.

In this edition of Cicero's treatise De Officiis the generally received text of Olivet and Ernesti has been adopted.

It has been a leading object to present it to our young students in as accurate a form as possible, no alteration being made except in adapting the orthography to that of the dictionaries and grammars generally used in this country, and distinguishing by accents certain equivocal words.

The notes are intended to throw light upon such passages in the text as require illustration, and, in accordance with the good custom which now prevails, have

been placed at the end of the volume Remarks of a philological character, whicl commentators have bestowed, with an ex cess of liberality, upon the works of thi author, it has been thought expedient t omit.

The volume will be found to corre spond, in its general features, with tha containing the treatises De Senectute an De Amicitia, published by the same edito a few months since. It is hoped that i may be found profitable to those engage in the study of the classics, and that it merits may entitle it to as favorable a re ception as its predecessor has obtained.

C. K. D.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS,

AD

MARCUM FILIUM,

LIBER PRIMUS.

I. Quanquam te, Marce fili, annum jam au dientem Cratippum, idque Athenis, abundar oportet præceptis institutisque philosophiæ, prop ter summam et doctoris auctoritatem, et urbis quorum alter te scientiâ augere potest, alter exemplis; tamen, ut ipse, ad meam utilitatem semper cum Græcis Latina conjunxi, neque id i philosophiâ solum, sed etiam in dicendi exerci tatione feci; idem tibi censeo faciendum, ut pa sis in utriusque orationis facultate. Quam qui dem ad rem, nos (ut videmur) magnum attulimu adjumentum hominibus nostris, ut non mod Græcarum literarum rudes, sed etiam docti, ali quantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad judicandum. Quamobrem disces tu qu

dem a principe hujus ætatis philosophorum; disces, quamdiu voles: tamdiu autem velle deb bis, quoad te, quantum proficias, non pœniteb Sed tamen nostra legens, non multum a Perip teticis dissidentia (quoniam utrique, et Socrati et Platonici, esse volumus), de rebus ipsis utê tuo judicio: nihil enim impedio: orationem a tem Latinam profecto, legendis nostris, effici pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictu existimari velim. Nam philosophandi scientia concedens multis; quod est oratoris propriu apte, distincte, ornateque dicere, quoniam in studio ætatem consumpsi, si id mihi assumo, vid or id meo jure quodam modo vindicare.

Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, non solum orationes meas, sed hos etiam de phil sophiâ libros, qui jam illas fere æquârunt, studic legas. Vis enim dicendi major est in illis: s hoc quoque colendum est æquabile et temperatu orationis genus. Et id quidem nemini vid Græcorum adhuc contigisse, ut idem utroque genere laboraret, sequereturque et illud forer dicendi, et hoc quietum disputandi genus; n forte Demetrius Phalereus in hoc numero hab potest, disputator subtilis, orator parum vel mens; dulcis tamen; ut Theophrasti discip lum possis agnoscere. Nos autem quantum *utroque profecerimus*, aliorum sit judiciu

utrumque certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere; et Demosthenem, si illa, quæ a Platone didicerat, tenuisset, et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate judico; quorum uterque, suo studio delectatus, contempsit alterum.

II. Sed, cum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, et multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et ætati tuæ esset aptissimum, et auctoritati meæ. Nam, cum multa sint in philosophiâ, et gravia et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata; latissime patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis et præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars, neque publicis neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colendo sita vitæ est honestas omnis, et in negligendo turpitudo.

Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum: quis est enim, qui, nullis officii præceptis tradendis, philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullæ disciplinæ, quæ, propositis *bonorum et* malorum finibus, officium

omne pervertant. Nam qui summum bonum s instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctu idque suis commodis, non honestate, metitu hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum n turæ bonitate vincatur, neque amicitiam col possit, nec justitiam, nec liberalitatem. For vero, dolorem summum malum judicans; i temperans, voluptatem summum bonum statue esse certe nullo modo potest. Quæ quanqu ita sunt in promptu, ut res disputatione non ege tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hæ d ciplinæ igitur, si sibi consentaneæ esse velint, officio nihil queant dicere: neque ulla offi præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ, tr possunt, nisi aut ab iis qui solam, aut ab iis maxime, honestatem propter se dicant expet dam. Itaque propria est ea præceptio Stoï rum, Academicorum, Peripateticorum: quoni Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem expl sententia est; qui tamen haberent jus suum c putandi de officio, si rerum aliquem delect reliquissent, ut ad officii inventionem aditus set. Sequemur igitur hoc quidem tempore, hac in quæstione, potissimum Stoïcos, non interpretes; sed (ut solemus) e fontibus eorum judicio arbitrioque nostro, quantum quo-que mo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis disputatio

officio futura est, ante definire, quid sit officium; quod a Panætio prætermissum esse miror: omnis enim, quæ a ratione suscipitur de aliquâ re, institutio, debet a definitione proficisci; ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur.

III. Omnis de officio duplex est quæstio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus vitæ conformari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt: Omniane officia perfecta sint? num quod officium aliud alio majus sit? et quæ sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea quanquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitæ communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum.

Atque etiam alia divisio est officii: nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Græci *Κατόρθωμα*, hoc autem commune *Καθῆκον* vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; medium autem officium id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiendi *deliberatio*: nam, honestumne factu sit

an turpe, dubitant, id, quod in deliberation cadit: in quo considerando sæpe animi in c trarias sententias distrahuntur. Tum autem anquirunt, aut consultant, ad vitæ commoditat jucunditatemque, ad facultates rerum atque pias, ad opes, ad potentiam, quibus et se poss juvare, et suos, conducat id, necne, de quo liberant: quæ deliberatio omnis in ration utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus cum pugnare videtur cum honesto id, quod vi tur esse utile. Cum enim utilitas ad se rape honestas contra revocare ad se videtur; fit, distrahatur deliberando animus, afferatque aı pitem curam cogitandi.

Hac divisione, (cum præterire aliquid m mum vitium in dividendo sit) duo prætermi sunt. Nec enim solum, utrum honestum turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus] positis honestis, utrum honestius; itemque, d bus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, qu lle triplicem putavit esse rationem, in quin partes distribui debere reperitur. Primum ig est de honesto, sed dupliciter, tum pari rati de utili, post de comparatione eorum, dissei dum.

IV. Principio, generi animantium omni e *naturâ tributum*, ut se, vitam, corpusque tuea

declinetque ea, quæ nocitura videantur, quæque ad vivendum sint necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia ejusdem generis. Commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causâ, et cura quædam eorum quæ procreata sunt. Sed, inter hominem et belluam, hoc maxime interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque præsens est, se accommodat, paululum admodum sentiens præteritum, aut futurum. Homo autem (quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt; earumque progressus, et quasi antecessiones, non ignorat; similitudines comparat, et rebus præsentibus adjungit atque annectit futuras) facile totius vitæ cursum videt, ad eamque degendam præparat res necessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis et ad vitæ societatem: ingeneratque in primis præcipuum quendam amorem in eos qui procreati sunt; impellitque, ut hominum cœtus et celebrationes esse, et a se obiri, velit; ob easque causas studeat parare ea, quæ suppeditent et ad cultum et ad victum; nec sibi soli, sed conjugi, liberis, cæterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quæ cura exsuscitat etiam animos, et majores ad rem gerendam *facit.*

In primisque hominis est propria veri inquisiti atque investigatio. Itaque, cum sumus necess riis negotiis curisque vacui, tum avemus aliqu videre, audire, addiscere: cognitionemque reru aut occultarum aut admirabilium ad beate vive dum necessariam ducimus: ex quo intelligitu quod verum, simplex, sincerumque sit, id es naturæ hominis aptissimum.

Huic veri videndi cupiditati adjuncta est a petitio quædam principatûs, ut nemini pare animus bene a naturâ informatus velit, nisi pr cipienti, aut docenti, aut, utilitatis causâ, jus et legitime imperanti: ex quo animi magnitud exsistit, humanarumque rerum contemptio.

Nec vero illa parva vis naturæ est rationisqu quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo; qui sit, quod deceat; in factis dictisque qui modu Itaque eorum ipsorum, quæ adspectu sentiuntu nullum aliud animal pulchritudinem, venust tem, convenientiam partium sentit: quam simil tudinem natura ratioque ab oculis ad animu transferens, multo etiam magis pulchritudine constantiam, ordinem in consiliis factisque co servandum putat: cavetque, ne quid indecor effeminateve faciat: tum, in omnibus et opini nibus et factis, ne quid libidinose aut faciat a cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitu *id, quod quærimus*, honestum; quod, etiam

nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, naturâ esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tanquam faciem, honesti vides; quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret sapientiæ. Sed omne, quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliquâ. Aut enim in perspicientiâ veri sollertiâque versatur; aut in hominum societate tuendâ, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia.

Quæ quatuor quanquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex eâ parte, quæ prima descripta est, in quâ sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri: ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quâque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet, et in quâ versetur, subjecta est veritas.

Reliquis autem tribus virtutibus necessitates

propositæ sunt ad eas res parandas tuendasqu quibus actio vitæ continetur: ut et societas h minum conjunctioque servetur, et animi exc lentia magnitudoque, cum in augendis opibu utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tu multo magis in his ipsis despiciendis, elucet Ordo autem, et constantia, et moderatio, et quæ sunt his similia, versantur in eo genere, quod adhibenda est actio quædam, non solu mentis agitatio. His enim rebus, quæ tracta tur in vitâ, modum quendam et ordinem adhibe tes, honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos hones naturam vimque divisimus, primus ille, qui in ve cognitione consistit, maxime naturam atting humanam. Omnes enim trahimur et ducim ad cognitionis et scientiæ cupiditatem; in qu excellere pulchrum putamus: labi autem, errar nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. I hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia v tanda sunt; unum, ne incognita pro cogniti habeamus, hisque temere assentiamur: quo vitium effugere qui volet, (omnes autem vell debent) adhibebit, ad considerandas res, et tem pus et diligentiam. Alterum est vitium, quo quidam nimis magnum studium multamque ope *ram in res obscuras* atque difficiles conferunt

easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod, in rebus honestis et cognitione dignis, operæ curæque ponetur, id jure laudabitur; ut in astrologiâ C. Sulpicium audivimus; in geometriâ Sex. Pompeium ipsi cognovimus; multos in dialecticis, plures in jure civili: quæ omnes artes in veri investigatione versantur; cujus studio a rebus gerendis abduci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a quâ tamen sæpe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quæ nunquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine operâ nostrâ, continere. Omnis autem cogitatio, motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis, et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiæ cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, quâ societas hominum inter ipsos, et vitæ quasi communitas, continetur: cujus partes duæ sunt; justitia, in quâ virtutis splendor est maximus; ex quâ boni viri nominantur; et huic conjuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem vel liberalitatem appellari licet. Sed justitiæ primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus *injuriâ*; deinde, ut communibus

utatur pro communibus, privatis ut suis. Su autem privata nulla naturâ; sed aut veteri occ patione, ut qui quondam in vacua venerunt; a victoriâ, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pa tione, conditione, sorte: ex quo fit, ut ager Arpin Arpinatum dicatur, Tusculanus Tusculanorun similisque est privatarum possessionum descri tio: ex quo, quia suum cujusque fit; eorum, qu naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, quisque teneat: e quo si quis sibi appetet, vi labit jus humanæ societatis.

Sed, quoniam (ut præclare scriptum est a Pl tone) non nobis solis nati sumus, ortûsque nost partem patria vindicat, partem amici; atque, u placet Stoïcis, quæ in terris gignuntur, ad usu hominum omnia creari, homines autem hominu causâ esse generatos, ut ipsi inter se, aliis al prodesse possent; in hoc naturam debemus du cem sequi, communes utilitates in medium affe re, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tu artibus, tum operâ, tum facultatibus, devincii hominum inter homines societatem.

Fundamentum est autem justitiæ fides; id es dictorum conventorumque constantia et verita Ex quo, quanquam hoc videbitur fortasse cuipiai durius, tamen audeamus imitari Stoïcos, qui stud ose exquirunt, unde verba sint ducta, credamus *que, quia fiat,* quod dictum est, appellatam *fiden*

Sed injustitiæ genera duo sunt; unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui, ab iis quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut irâ aut aliquâ perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriæ, tam est in vitio, quam si parentes, aut patriam, aut socios deserat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causâ de industriâ inferuntur, sæpe a metu proficiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ cum ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem; ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei qui in republicâ princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantiâ et copiâ: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec vero rei familiaris ampli-

ficatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugiei da semper injuria est.

Maxime autem adducuntur plerique, ut e(justitiæ capiat oblivio, cum in imperiorum, h(norum, gloriæ, cupiditatem inciderint. Quc enim est apud Ennium,

"Nulla sancta societas, nec fides, regni est,"

id latius patet: nam, quidquid ejusmodi est, i quo non possint plures excellere, in eo fit pl(rumque tanta contentio, ut difficillimum sit san(tam servare societatem. Declaravit id mod temeritas C. Cæsaris, qui omnia jura divina atqu humana pervertit, propter eum, quem sibi ips opinionis errore finxerat, principatum. Est au tem in hoc genere molestum, quod, in maximi animis, splendidissimisque ingeniis, plerumqu exsistunt honoris, imperii, potentiæ, gloriæ cupi ditates: quo magis cavendum est, ne quid in e(genere peccetur.

Sed in omni injustitiâ permultum interest utrum perturbatione aliquâ animi (quæ plerum que brevis est, et ad tempus), an consulto e cogitata, fiat injuria. Leviora enim sunt, qua repentino aliquo motu accidunt, quam ea, qua meditata et præparata inferuntur. Ac de infe rendâ quidem injuriâ satis dictum est.

IX. Prætermittendæ autem defensionis, dese

rendique officii, plures solent esse causæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt; aut etiam negligentiâ, pigritiâ, inertiâ, aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quæ plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam alterum justitiæ genus assequuntur, inferendâ ne cui noceant injuriâ: in alterum incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos: æquius autem erat id voluntate fieri: nam hoc ipsum ita justum est, quod recte fit, si est voluntarium.

Sunt etiam, qui, aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam; qui altero injustitiæ genere vacant; in alterum incurrunt. Deserunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque *res ante constituimus*, quibus justitia con-

tinetur; facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus (nisi nosmetipsos valde amabimus) judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum; quanquam Terentianus ille Chremes "humani nihil a se alienum putat." Sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quæ cæteris (quæ, quasi longo intervallo interjecto, videmus); aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod, dubites, æquum sit an iniquum. Æquitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat injuriæ.

X. Sed incidunt sæpe tempora, cùm ea, quæ maxime videntur digna esse justo homine, eoque quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria: ut reddere depositum, promissum facere, quæque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum, et non servare, sit justum. Referri enim decet ad ea, quæ proposui in principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea cum tempora commutantur, commutatur officium, et non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei cui promissum sit, vel ei qui promiserit. Nam si (ut in fabulis est) Nep-

tunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, (ut scribitur) hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam advocatum in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo, promiserit? quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus.

Exsistunt etiam sæpe injuriæ calumniâ quâdam, et nimis callidâ, sed malitiosâ juris interpretatione. Ex quo illud, "Summum jus summa injuria," factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republicâ multa peccantur: ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactæ, non noctium, induciæ. Ne noster quidem probandus, *si verum est*, Q. Fabium Labeonem,

seu quem alium, (nihil enim præter auditum l beo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finil a senatu datum, cum ad locum venisset, cı utrisque separatim locutum, ut ne cupide qı agerent, ne appetenter, atque ut regredi qu: progredi mallent. Id cum utrique fecissent, ı quantum agri in medio relictum est. Itaq illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: medio relictum quod erat, populo Romano ad dicavit. Decipere hoc quidem est, non judica Quocirca, in omni re, fugienda est talis sollert

XI. Sunt autem quædam officia etiam adv sus eos servanda, a quibus injuriam acceper Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atq haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, in riæ suæ pœnitere; ut et ipse ne quid tale po hac, et cæteri sint ad injuriam tardiores.

Atque in republicâ maxime conservanda sı jura belli. Nam, cum sint duo genera dec tandi; unum per disceptationem, alterum p vim; cumque illud proprium sit hominis, h belluarum; confugiendum est ad posterius, uti non licet superiore. Quare suscipienda qı dem bella sunt ob eam causam, ut sine injuı in pace vivatur: partâ autem victoriâ, cons vandi ii, qui non crudeles in bello, non imman fuerunt; ut majores nostri Tusculanos, Æqu

Volscos, Sabinos, Hernicos, in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Meâ quidem sententiâ, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam (quæ nunc nulla est) haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. In quo tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more majorum.

Ac belli quidem æquitas sanctissime feciali populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit, et indictum. Pompilius imperator tenebat provinciam: in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Pompilio videretur unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eâdem legione militabat, dimisit. Sed cum, amore pugnandi, in exercitu remansisset, Cato ad Pompilium scripsit, ut, si eum pateretur *in exercitu* remanere, secundo eum obligaret

militiæ sacramento; quia, priore amisso, jui cum hostibus pugnare non poterat. Adeo sun ma erat observatio in bello movendo. M. quide Catonis senis epistola est ad M. filium, in qu scripsit, se audîsse, eum missum factum esse consule, cum in Macedoniâ Persico bello mil esset. Monet igitur, ut caveat, ne prœlium inea negat enim jus esse, qui miles non sit, pugna cum hoste.

XII. Equidem illud etiam animadverto, quo qui proprio nomine perduellis esset, is hostis v caretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigata Hostis enim, apud majores nostros, is dicebatu quem nunc peregrinum dicimus. Indicant du decim tabulæ: " aut status dies cum hoste Itemque, " adversus hostem æterna auctoritas Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eu quîcum bellum geras, tam molli nomine appellar Quanquam id nomen durius jam effecit vetusta a peregrino enim recessit, et proprie in eo, q arma contra ferret, remansit.

Cum vero de imperio decertatur, belloque qu ritur gloria, causas omnino subesse tamen oport easdem, quas dixi paulo ante justas causas es bellorum. Sed ea bella, quibus imperii glo proposita est, minus acerbe gerenda sunt. l *enim, cum civi* aliter contendimus, si est inin

cus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est; cum altero, capitis et famæ; sic cum Celtiberis, cum Cimbris, bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho, de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Hannibal; reliqui justiores. Pyrrhi quidem, de captivis reddendis, illa præclara:

"Nec mî aurum posco, nec mî pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro, vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est.
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis Diis."

XIII. Regalis sane, et digna Æacidarum genere, sententia. Atque etiam, si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda: ut, primo Punico bello, Regulus, captus a Pœnis, cum de captivis commutandis Romam missus esset, jurâssetque se rediturum; primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere.

☞ (*Quæ hîc sequuntur Italicis literarı formis expressa, in paucis tantummodo MS. exe plaribus comparent; et a criticorum plerisque pudiata sunt, ut adulterina et insiticia.*)

[*Secundo autem Punico bello, post Cannens pugnam; quos decem Hannibal Romam adstric misit jurejurando se redituros esse, nisi, de re mendis iis qui capti erant, impetrâssent; eos o nes censores, quoad quisque eorum vixit, q pejerâssent, in ærariis reliquerunt; nec min illum, qui jurisjurandi fraude culpam invener Cum enim, Hannibalis permissu, exîsset de castr rediit paulo post, quod se oblitum nescio quid ceret. Deinde egressus e castris, jurejurando solutum putabat: et erat verbis, re non er Semper autem in fide, quid senseris, non qu dixeris, cogitandum. Maximum autem exempl est justitiæ in hostem a majoribus nostris cons tutum. Cum a Pyrrho perfuga senatui est po citus, se venenum regi daturum, et eum necaturuı senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho ded Ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ult inferentis, interitum cum scelere approbavit.*]

Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem, etiam adversus infim *justitiam* esse servandam. Est autem infir

conditio et fortuna servorum: quibus, non male præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, justa præbenda.

Cum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude, fiat injuria; fraus, quasi vulpeculæ, vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quam eorum, qui, cum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur. De justitiâ satis dictum est.

XIV. Deinceps (ut erat propositum) de beneficentiâ ac liberalitate dicatur; quâ quidem nihil est naturæ hominis accommodatius: sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis quibus benigne videbitur fieri, et cæteris; deinde, ne major benignitas sit, quam facultates; tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est justitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores, judicandi sunt: et, qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eâdem sunt injustitiâ, ut si in suam rem aliena convertant.

Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur:

hique arbitrantur se beneficos in suos amic visum iri, si locupletent eos quâcumque ration Id autem tantum abest officio, ut nihil maᵹ officio possit esse contrarium. Videndum ϵ igitur, ut eâ liberalitate utamur, quæ prosit an eis, noceat nemini. Quare L. Sullæ, et C. C saris, pecuniarum translatio a justis dominis : alienos non debet liberalis videri. Nihil est eni liberale, quod non idem justum.

Alter erat locus cautionis, ne benignitas maj esset, quam facultates: quod, qui benignior volunt esse quam res patitur, primum in eo pe cant, quod injuriosi sunt in proximos. Qu enim copias his et suppeditari æquius est et ı linqui, eas transferunt ad alienos. Inest aute in tali liberalitate cupiditas plerumque rapien et auferendi per injuriam, ut ad largiendum su petant copiæ. Videre etiam licet plerosque (n tam naturâ liberales, quam quâdam gloriâ du tos), ut benefici videantur, facere multa, qu proficisci ab ostentatione magis quam a volunta videantur. Talis autem simulatio vanitati ϵ conjunctior, quam aut liberalitati aut honesta

Tertium est propositum, ut in beneficent delectus esset dignitatis: in quo et mores ej erunt spectandi, in quem beneficium conferetu et animus erga nos, et communitas ac societ vitæ, et ad nostras utilitates officia ante collat

quæ ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causæ, majoresque, ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur, non cum perfectis hominibus, planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus, præclare agitur, si sunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestiâ, temperantiâ, hac ipsâ (de quâ jam multa dicta sunt) justitiâ. Nam fortis animus et magnus, in homine non perfecto nec sapiente, ferventior plerumque est: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere.

Atque hæc in moribus. De benevolentiâ autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam, non, adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantiâ, judicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia; major quædam cura adhibenda est: nullum enim officium referendâ gratiâ magis necessarium est.

Quod si ea, quæ utenda acceperis, majore mensurâ (*si modo possis*) jubet reddere Hesio-

dus; quidnam, beneficio provocati, facere det mus? an non imitari agros fertiles, qui mul plus efferunt, quam acceperunt? Etenim, si eos, quos speramus nobis profuturos, non du tamus officia conferre; quales in eos esse (bemus, qui jam profuerunt? Nam, cum d genera liberalitatis sint, unum dandi benefi(alterum reddendi; demus, necne, in nostrâ] testate est: non reddere, viro bono non lic modo id facere possit sine injuriâ.

Acceptorum autem beneficiorum sunt delec habendi. Nec dubium, quin maximo cuic plurimum debeatur. In quo tamen, in prin quo quisque animi studio benevolentiâ fece ponderandum est. Multi enim faciunt mu temeritate quâdam, sine judicio vel modo; omnes repentino quodam, quasi vento, imp animi incitati: quæ beneficia æque magna ı sunt habenda, atque ea, quæ judicio, consider constanterque delata sunt. Sed, in colloca beneficio, et in referendâ gratiâ, si cætera p sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxi opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: q contra fit a plerisque. A quo enim plurim sperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei pc simum inserviunt.

XVI. Optime autem societas hominum c

junctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed, quæ naturâ principia sint communitatis et societatis humanæ, repetendum altius videtur. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate: ejus autem vinculum est ratio et oratio; quæ, docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter se homines, conjungitque naturali quâdam societate. Neque ullâ re longius absumus a naturâ ferarum, in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus; justitiam, æquitatem, bonitatem, non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes.

Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc est; in quâ omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas; ut, quæ descripta sunt legibus et jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cætera sic observentur, ut in Græcorum proverbio est, "Amicorum esse omnia communia." Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ sunt generis ejus, quod, ab Ennio positum in unâ re, transferri in multas potest.

"Homo, qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit.
Nihilominus ipsi lucet, cum illi accenderit."

Unâ ex re satis præcipitur, ut, quidquid sine trimento possit commodari, id tribuatur vel ign Ex quo sunt illa communia, Non prohibere a profluente: Pati ab igne ignem capere, si velit; Consilium fidele deliberanti dare: sunt iis utilia qui accipiunt, danti non mol Quare et his utendum est, et semper aliqui communem utilitatem afferendum. Sed, niam copiæ parvæ singulorum sunt; eorum tem, qui his egeant, infinita est multitu vulgaris liberalitas referenda est ad illum E finem ("Nihilominus ipsi lucet"), ut fac sit, quâ in nostros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures sunt socie hominum. Ut enim ab infinitâ illâ disced propior est ejusdem gentis, nationis, linguæ, maxime homines conjunguntur: interius e est, ejusdem esse civitatis. Multa enim civibus inter se communia: forum, fana, p cus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, con tudines, præterea, et familiaritates, multi cum multis res rationesque contractæ. Ar vero colligatio est societatis propinquorum. illâ enim immensâ societate humani gener exiguum angustumque concluditur.

Nam, cum sit hoc naturâ commune anir *tium, ut habeant* libidinem procreandi, p

societas in ipso conjugio est; proxima in liberis; deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, et quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones; post, consobrinorum, sobrinorumque; qui cum unâ domo jam capi non possint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia, et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui: quæ propagatio et soboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem conjunctio benevolentiâ devincit homines et caritate. Magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia.

Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum, (quod sæpe dicimus) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet; atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et, quanquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen justitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eædemque voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac seipso; efficiturque id, quod Pythagoras ultimum in amicitiâ putavit, ut unus fiat ex *pluribus*. Magna etiam illa com-

munitas est, quæ conficitur ex beneficiis u citro datis, acceptis: quæ mutua et grata c sunt, inter quos ea sunt, firmâ illi devinciu societate.

Sed, cum omnia ratione animoque lustré omnium societatum nulla est gravior, nulla rior, quam ea quæ cum republicâ est unicui nostrûm. Cari sunt parentes, cari liberi, pinqui, familiares: sed omnes omnium carit patria una complexa est; pro quâ quis bc dubitet mortem oppetere, si ei sit profutu Quo est detestabilior istorum immanitas, lacerârunt omni scelere patriam, et in eâ fu tus delendâ occupati sunt et fuerunt.

Sed, si contentio quædam et comparatio quibus plurimum tribuendum officii, princ sunt patria et parentes, quorum beneficiis m mis obligati sumus: proximi liberi, totaque mus, quæ spectat in nos solos, neque a ullum potest habere perfugium: deinceps l convenientes propinqui, quibuscum etiam c munis plerumque fortuna est. Quamobrem cessaria præsidia vitæ debentur iis maxime, ante dixi: vita autem, victusque commu consilia, sermones, cohortationes, consolatic interdum etiam objurgationes, in amicitiis vi maxime: estque ea jucundissima amicitia, q *similitudo* morum conjugavit.

XVIII. Sed, in his omnibus officiis tribuendis, videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque, vel sine nobis, aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quædam officia, quæ aliis magis quam aliis debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem aut familiarem: at, si lis in judicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum, defenderis. Hæc igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio; et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et, addendo deducendoque, videre, quæ reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas.

Sed, ut nec medici nec imperatores nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magnâ laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt; sic officii conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque, ab iis rebus quæ sunt in jure societatis humanæ, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

Intelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo

magno, elatoque, humanasque res despiciente, factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

"Vos etenim, juvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri:"

et si quid ejusmodi:

"Salmaci, da spolia, sine sudore et sanguine."

Contraque in laudibus, quæ magno animo, et fortiter excellenterque gesta sunt, ea, nescio quomodo, quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis et laboribus, si justitiâ vacat, pugnatque, non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoïcis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitiâ, laudem est adeptus: nihil enim hones-

tum esse potest, quod justitiâ vacet. Præclarum igitur Platonis illud: "Non solum," inquit, "scientia, quæ est remota a justitiâ, calliditas potius quam sapientia est appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, si suâ cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis." Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces, esse volumus: quæ sunt ex mediâ laude justitiæ.

Sed illud odiosum est, quod, in hac elatione et magnitudine animi, facillime pertinacia et nimia cupiditas principatûs innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem [morem] Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi; sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus, esse. Difficile autem est, cum præstare omnibus concupieris, servare æquitatem, quæ est justitiæ maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure, patiantur: exsistuntque in republicâ plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam justitiâ pares. Sed, quo difficilius, hoc præclarius: nullum est enim tempus, quod justitiâ vacare debeat.

Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non,

qui faciunt, sed qui propulsant, injuriam. Ve autem et sapiens animi magnitudo honestı illud, quod maxime natura sequitur, in fac positum, non in gloriâ, judicat: principemque esse mavult, quam videri. Etenim, qui ex erre imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis vi non est habendus. Facillime autem ad res justas impellitur, ut quisque est altissimo anir et gloriæ cupido. Qui locus est sane lubric quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis, pe culisque aditis, non, quasi mercedem rerum g tarum, desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus, et magnus, dual rebus maxime cernitur; quarum una in rer externarum despicientiâ ponitur, cum persuas sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorı que sit, aut admirari, aut optare, aut expet oportere; nullique neque homini, neque pert bationi animi, nec fortunæ, succumbere. Alt est res, ut, cum ita sis affectus animo, ut su dixi, res geras, magnas illas quidem, et maxi utiles, sed et vehementer arduas, plenasque la rum et periculorum, tum vitæ, tum multar aliarum rerum, quæ ad vitam pertinent.

Harum rerum duarum splendor omnis et plitudo (addo etiam utilitatem) in posteriore *causa autem*, et ratio efficiens magnos viros,

in priore: in eo enim est illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes, facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum judices, et omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quæ eximia plerisque et præclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmâque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quæ videntur acerba, (quæ multa et varia in hominum vitâ fortunâque versantur) ita ferre, ut nihil a statu naturæ discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est, magnæque constantiæ.

Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum se a labore præstiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et hæc videnda, et pecuniæ fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias; nihil honestius, magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro quâ magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac, potius, aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnunquam.

Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam ægritudine, et

[redacted]

voluptate animi, et iracundiâ; ut tranquillitas e securitas adsit, quæ affert, cum constantiam, tu etiam dignitatem. Multi autem et sunt et fue runt, qui, eam (quam dico) tranquillitatem e petentes, a negotiis publicis se removerint, a otiumque perfugerint. In his, et nobilissin philosophi longeque principes, et quidam hom nes severi et graves, nec populi nec principu mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnulli i agris, delectati re suâ familiari. His idem pr positum fuit, quod regibus, ut ne quâ re egeren ne cui parerent, libertate uterentur; cujus pr prium est, sic vivere, ut velis.

XXI. Quare, cum hoc commune sit potenti cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis; alteri adipisci id posse arbitrantur, si opes magn habeant; alteri, si contenti sint et suo, et parv in quo neutrorum omnino contemnenda est se tentia: sed et facilior et tutior, et minus ali gravis aut molesta, vita est otiosorum; fructu sior autem hominum generi, et ad claritate amplitudinemque aptior, eorum qui se ad re publicam et ad res magnas gerendas accommod verunt. Quapropter, et iis forsitan concedendu sit, rempublicam non capessentibus, qui, exce lenti ingenio, doctrinæ sese dediderunt; et i qui, aut valetudinis imbecillitate, aut aliquâ gr

viore causâ impediti, a republicâ recesserunt, cum ejus administrandæ potestatem aliis, laudem que, concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quæ plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio, dandum puto. Quorum judicium, in eo quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores et molestias, tum offensionum, tum repulsarum, quasi quandam ignominiam, timere, et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent; voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamiâ: atque ea quidem non satis constanter.

Sed iis, qui habent a naturâ adjumenta rerum gerendarum, abjectâ omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda respublica est. Nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo, potest. Capessentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia, et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam sæpe dico, et tranquillitas animi atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiâque victuri. Quæ eo faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vitâ, quæ fortuna feriat, et quo minus multis re-

[redacted]

bus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca, nor sine causâ majores motus animorum concitantur majoraque efficienda, rempublicam gerentibus quam quietis; quo magis his et magnitudo anim est adhibenda, et vacuitas ab angoribus.

Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat ne id modo consideret, quam illa res honesta sit sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. In quo ipso considerandum est, ne aut temere des peret, propter ignaviam, aut nimis confidat, prop ter cupiditatem. In omnibus autem negotiis prius, quam aggrediare, adhibenda est præparati diligens.

XXII. Sed, cum plerique arbitrentur res be licas majores esse quam urbanas; minuenda e hæc opinio. Multi enim bella sæpe quæsierui propter gloriæ cupiditatem; atque id in magn animis ingeniisque plerumque contingit, eoqu magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupi bellorum gerendorum. Vere autem si volum iudicare, multæ res exstiterunt urbanæ major clarioresque quam bellicæ. Quamvis enim Th mistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, qua Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissin testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solon *ei, quo primum* constituit Areopagitas; non n

nus præclarum hoc, quam illud, judicandum est. Illud enim semel profuit; hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta, servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit; at ille vere, a se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatûs ejus, qui a Solone erat constitutus.

Licet eadem de Pausaniâ Lysandroque dicere; quorum rebus gestis quanquam imperium [Lacedæmonis] dilatatum putatur; tamen ne minimâ quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinæ conferendi sunt. Quinetiam, ob has ipsas causas, et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque, pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in republicâ, Q. Catulus Cn. Pompeio, cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excidendâ Numantiâ reipublicæ profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quanquam hæc quidem res non solum ex domesticâ est ratione: attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu.

Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis *et invidis* audio:

"Cedant arma togæ: concedat laurea [laudi."]

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam g bernantibus, nonne togæ arma cessêre? ne(enim in republicâ periculum fuit gravius unqu nec majus otium. Ita consiliis diligentiâ(nostrâ celeriter de manibus audacissimorum vium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quæ igitur gesta unquam in bello tanta? qui triump conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, a te gloriari, ad quem et hæreditas hujus gloriæ factorum imitatio, pertinet. Mihi quidem c(vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompe multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, fi tra se triumphum tertium deportaturum fui nisi, meo in rempublicam beneficio, ubi tri pharet, esset habiturus. Sunt ergo domest fortitudines non inferiores militaribus; in qui plus etiam, quam in his, operæ studiique poı dum est.

XXIII. Omnino illud honestum, quod animo excelso magnificoque quærimus, aı efficitur, non corporis, viribus. Exercen(tamen corpus, et ita afficiendum est, ut obe consilio rationique possit in exsequendis nego et in labore tolerando. Honestum autem quod exquirimus, totum est positum in aı *curâ et cogitatione*; in quo non minorem uti

tem afferunt, qui togati reipublicæ præsunt, quam qui bellum gerunt. Itaque, eorum consilio sæpe, aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnunquam etiam illata; ut, M. Catonis, bellum tertium Punicum; in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quam utilitatis ratione, faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsita videatur. Fortis vero et constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed præsentis animi uti consilio, nec a ratione discedere. Quanquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, et aliquanto ante constitutere quid accidere possit in utramque partem; et, quid agendum sit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, "Non putâram." Hæc sunt opera magni animi et excelsi, et prudentiâ consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et belluarum simile est. Sed, cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De *evertendis* autem diripiendisque

[redacted]

urbibus, valde considerandum est, ne quid temei ne quid crudeliter. Idque est viri magni, reb agitatis, punire sontes, multitudinem conservai in omni fortunâ recta atque honesta retine: Ut enim sunt, (quemadmodum supra dixi) ‹ urbanis rebus bellicas anteponant; sic reper multos, quibus periculosa et calida consilia, qu tis et cogitatis et splendidiora et majora videant

Nunquam omnino, periculi fugâ, committ dum est, ut imbelles timidique videamur: ı fugiendum etiam illud, ne offeramus nos peri lis sine causâ: quo nihil potest esse stulti Quapropter, in adeundis periculis consuetı imitanda medicorum est, qui leviter ægrotar leniter curant, gravioribus autem morbis peri losas curationes et ancipites adhibere cogun Quare, in tranquillo tempestatem adversam tare, dementis est; subvenire autem tempes quâvis ratione, sapientis; eoque magis, si] adipiscare, re explicatâ, boni, quam, addubit mali. Periculosæ autem rerum actiones paı iis sunt qui eas suscipiunt, partim reipubl Itemque alii de vitâ, alii de gloriâ, et benevole civium, in discrimen vocantur. Promptiores tur debemus esse ad nostra pericula, quam communia, dimicareque paratius de honor gloriâ, quam de cæteris commodis.

Inventi autem multi sunt, qui non modo p

niam, sed vitam etiam, profundere pro patriâ parati essent: iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republicâ quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum, putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illâ amissâ, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris: illa pestifera, quâ, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminondâ conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

"Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo, postque magisque viri nunc gloria claret."

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audeant dicere.

XXV. Omnino, qui reipublicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant; unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quæcunque agunt, ad eam *referant, obliti* commodorum suorum;

alterum, ut totum corpus reipublicæ curent, ne dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant Ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ, ad utilitatem eorum qui commissi sunt, non ad eo rum quibus commissa est, gerenda est. Qu autem parti civium consulunt, partem negligunt rem perniciosissimam in civitatem inducunt, se ditionem atque discordiam: ex quo evenit, u alii populares, alii studiosi optimi cujusque v deantur, pauci universorum.

Hinc apud Athenienses magnæ discordiæ; i nostrâ republicâ non solum seditiones, sed pe tifera etiam bella civilia: quæ gravis et fort civis, et in republicâ dignus principatu, fugie atque oderit; tradetque se totum reipublicæ, n que opes aut potentiam consectabitur: totamq eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec ve criminibus falsis in odium aut invidiam que quam vocabit: omninoque ita justitiæ honesta que adhærescet, ut, dum ea conservet, quam graviter offendat, mortemque oppetat potiu quam deserat illa, quæ dixi.

Miserrima est omnino ambitio, honorumq contentio; de quâ præclare apud eundem Platonem: "Similiter facere eos, qui inter contenderent, uter potius rempublicam admin *traret,* ut si nautæ certarent, quis eorum poti *mum gubernaret.*" Idemque præcipit, ut

adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo judicio tueri rempublicam velint; qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et præclaro viro dignius, placabilitate atque clementiâ. In liberis vero populis, et in juris æquabilitate, exercenda etiam est facilitas, et altitudo animi, quæ dicitur; ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur, reipublicæ causâ, severitas, sine quâ administrari civitas non potest.

Omnis autem et animadversio et castigatio contumeliâ vacare debet: neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipublicæ, utilitatem referri.

Cavendum est etiam, ne major pœna quam culpa sit; et ne, iisdem de causis, alii plectantur, alii ne appellentur quidem.

Prohibenda autem maxime est ira in puniendo: nunquam enim, iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium et parum; quæ placet Peripateticis; et recte placet, *modo ne* laudarent iracundiam, et dice-

[redacted]

rent utiliter a naturâ datam. Illa vero omnibu in rebus repudianda est; optandumque, ut ii qui præsunt reipublicæ, legum similes sint, quæ ad puniendum, non iracundiâ, sed æquitate ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus prosperis, et a voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fa tidium, arrogantiamque, magnopere fugiamu Nam, ut adversas res, sic secundas, immoderat ferre, levitatis est: præclaraque est æquabilit in omni vitâ, et idem semper vultus, eademq frons; ut de Socrate, item de C. Lælio, accep mus. Philippum quidem, Macedonum reger rebus gestis et gloriâ superatum a filio, facilita et humanitate video superiorem fuisse. Itaq alter semper magnus, alter sæpe turpissim fuit: ut recte præcipere videantur, qui mone ut, quanto superiores simus, tanto nos geram submissius. Panætius quidem Africanum, au torem et familiarem suum, solitum, ait, dice ut equos, propter crebras contentiones prœlior ferocitate exsultantes, domitoribus tradere leant, ut his facilioribus possint uti; sic homin secundis rebus effrenatos, sibique præfident tanquam in gyrum rationis et doctrinæ d oportere, ut perspicerent rerum humanarum becillitatem, varietatemque fortunæ.

Atque, etiam in secundissimis rebus, maxime est utendum consilio amicorum; hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos [tunc] esse putamus, ut jure laudemur: ex quo nascuntur innumerabilia peccata: cum homines, inflati opinionibus, turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, et maximi animi, ab iis qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, et fuisse, multos etiam in vitâ otiosâ, qui aut investigarent aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent; aut, interjecti inter philosophos et eos qui rempublicam administrarent, delectarentur re suâ familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos; potiusque et amicis impertientes, et reipublicæ, si quando usus esset. Quæ primum bene parta sit, nullo neque turpi quæstu, neque odioso: tum quam plurimis, modo dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentiâ, parsimoniâ; nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati et beneficentiæ, [pateat.] Hæc præscripta servan-

tem licet magnifice, graviter, animoseque vivere atque etiam simpliciter, fideliter, vitæque homi num amice.

XXVII. Sequitur, ut de unâ reliquâ parte ho nestatis dicendum sit; in quâ verecundia, et qua quidam ornatus vitæ, temperantia, et modesti omnisque sedatio perturbationum animi, et reru modus cernitur. Hoc loco continetur id, quo dici Latine *Decorum* potest: Græce enim *Πρέπι* dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto nc queat separari: nam, et quod decet, honestu est; et quod honestum est, decet.

Qualis autem differentia sit honesti et deco facilius intelligi quam explanari potest. Qui quid est enim, quod deceat, id tum apparet, cu antegressa est honestas. Itaque non solum hac parte honestatis, de quâ hoc loco dissere dum est, sed etiam in tribus superioribus, qu deceat, apparet: nam et ratione uti atque o tione prudenter; et agere, quod agas, considera omnique in re, quid sit veri, videre et tueri dec contraque falli, errare, labi, decipi, tam dedec quam delirare, et mente esse captum. Et ju omnia decora sunt; injusta contra, ut turpia, indecora. Similis est ratio fortitudinis: qu *enim viriliter* animoque magno fit, id dign

viro, et decorum videtur: quod contra, id, ut turpe, sic indecorum.

Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc (quod dico) decorum: et ita pertinet, ut non recondità quâdam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quam re, separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine; sic hoc (de quo loquimur) decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum; sed mente et cogitatione distinguitur.

Est autem ejus descriptio duplex: nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; et aliud, huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quæ autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat, cum specie quâdam liberali.

XXVIII. Hæc ita intelligi, existimare possumus, ex eo decoro quod poëtæ sequuntur; de quo *alio loco plura* dici solent. Sed tum servare

[redacted]

illud poëtas dicimus, quod deceat, cum id, quo quâque personâ dignum est, et fit, et dicitur: u si Æacus aut Minos diceret,

"Oderint, dum metuant:"

aut,

"Natis sepulcro ipse est parens:"

indecorum videretur; quod eos fuisse justos a cepimus. At, Atreo dicente, plausus excitantu est enim digna personâ oratio. Sed poëtæ, qu quemque deceat, ex personâ judicabunt. Nob autem personam imposuit ipsa natura, magnâ cu excellentiâ præstantiâque animantium reliquaru Quocirca poëtæ, in magnâ varietate personaru etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, debunt: nobis autem cum, a naturâ, constant moderationis, temperantiæ, verecundiæ par datæ sint; cumque eadem natura doceat, r negligere, quemadmodum nos adversus homi geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omn honestatem pertinet, decorum, quam late fus sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoq que genere virtutis. Ut enim pulchritudo co ris aptâ compositione membrorum movet ocu et delectat hoc ipso, quod inter se omnes pa cum quodam lepore consentiunt; sic hoc d rum, quod elucet in vitâ, movet approbatio eorum quibuscum vivitur, ordine, et consta et moderatione dictorum omnium atque facto

Adhibenda est igitur quædam reverentia adversus homines, et optimi cujusque, et reliquorum: nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem, quod differat, in hominum ratione habendâ, inter justitiam et verecundiam. Justitiæ partes sunt, non violare homines; verecundiæ, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primam habet viam, quæ deducit ad convenientiam conservationemque naturæ; quam si sequemur ducem, nunquam aberrabimus: consequemurque et id quod acutum et perspicax naturâ est, et id quod ad hominum consociationem accommodatum, et id quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de quâ disputamus. Neque enim solum corporis, qu ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex est enim vis animorum, atque naturæ: una pars in appetitu posita est (quæ est 'Ορμὴ Græce), quæ hominem huc et illuc rapit; altera in ratione, quæ docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem actio vacare debet t meritate et negligentiâ; nec vero agere quicquan cujus non possit causam probabilem redde Hæc est enim fere descriptio officii. Efficie dum autem est, ut appetitus rationi obedia eamque neque præcurrant, nec, propter pigriti aut ignaviam, deserant; sintque tranquilli, atq omni perturbatione animi careant: ex quo e cebit omnis constantia, omnisque moderat Nam qui appetitus longius evagantur, et (t quam exsultantes sive cupiendo sive fugien non satis a ratione retinentur, hi sine dubio fin et modum transeunt: relinquunt enim et a ciunt obedientiam; nec rationi parent, cui s subjecti lege naturæ: a quibus non modo an perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora i cernere iratorum, aut eorum qui aut libidine quâ aut metu commoti sunt, aut voluptate ni gestiunt; quorum omnium vultus, voces, mo statusque, mutantur.

Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii mam revertamur) appetitus omnes contrahe sedandosque, excitandamque animadversio et diligentiam, ut ne quid temere ac fort inconsiderate, negligenterque agamus. N enim ita generati a naturâ sumus, ut ad lu *et jocum* facti esse videamur, sed ad severit *potius, et* ad quædam studia graviora atque

jora. Ludo autem et joco uti illo quidem licet; sed (sicut somno, et quietibus cæteris) tum, cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum et facetum, esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam quæ ab honestis actionibus non sit aliena; sic, in ipso joco, aliquod probi ingenii lumen eluceat.

Duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscœnum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum: quo genere non modo Plautus noster, et Atticorum antiqua comœdia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facete dicta, ut ea, quæ a sene Catone collecta sunt; quæ vocant *'Αποφθέγματα*. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joci. Alter est (si tempore fit, ac remisso animo) libero dignus; alter, ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscœnitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate, in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et Campus noster, et studia venandi, honesta exempla ludendi.

XXX. *Sed pertinet* ad omnem officii quæstio-

nem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque belluis antecedat. Illæ nihil sentiunt, nisi voluptatem; ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur, et cogitando; semper aliquid aut anquirit, aut agit; videndique et audiendi delectatione ducitur. Quinetiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis præstantiâ, eamque contemni et rejici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referantur, et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quæ sit in naturâ excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe diffluere luxuriâ, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.

Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a naturâ indutos esse personis; quarum una est communis, ex eo quod omnes participes sumus rationis, præstantiæque ejus, quâ antecellimus *bestiis*, a quâ omne honestum decorumque tra-

hitur, ex quo ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quæ proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere; itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem), sic in animis exsistunt etiam majores varietates.

Erat in L. Crasso et in L. Philippo multus lepos; major etiam, magisque de industriâ, in C. Cæsare, Lucii filio; at iisdem temporibus in M. Scauro, et in M. Druso adolescente, singularis severitas; in C. Lælio multa hilaritas; in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem *Εἴρωνα* Græci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ullâ hilaritate. Callidum Hannibalem, ex Pœnorum, ex nostris ducibus, Q. Maximum accepimus, facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, præcipere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem et Pheræum Jasonem cæteris anteponunt. In primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita ejus esset, et plus aliquando reipublicæ prodesset, furere se simulavit.

Sunt *his alii multum* dispares, simplices et

[redacted]

aperti, qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur; ut Sullæ M. Crassum videbamus; (quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedæmonium Lysandrum accepimus, contraque Callicratidam, qui præfectus classi proximus post Lysandrum fuit) itemque in sermonibus, alium, quamvis præpotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo, et in patre, et in filio, idemque in Q. Mucio Manciâ, vidimus. Audivi ex majoribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasicâ: contraque, patrem ejus, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda sunt su cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo fa cilius decorum illud, quod quærimus, retineatu Sic enim est faciendum, ut, contra universa naturam, nihil contendamus; eâ tamen conse *vatâ,* propriam naturam sequamur; ut, etiam *sint alia* graviora atque meliora, tamen nos stud

nostra nostræ naturæ regulâ metiamur: neque enim attinet repugnare naturæ, nec quicquam sequi, quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invitâ (ut aiunt) Minervâ; id est, adversante et repugnante naturâ.

Omnino si quicquam est decorum, nihil est profecto magis, quam æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si, aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes, jure optimo irrideamur; sic, in actiones omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debemus.

Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnunquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eâdem causâ non debeat. Num enim aliâ in causâ M. Cato fuit, aliâ cæteri, qui se in Africâ Cæsari tradiderunt? Atqui cæteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetuâ constantiâ roboravisset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriendum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulysses in illo errore diu-

[redacted]

turno, cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandæ sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem se esse vellet! domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax (quo animo traditur) millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset.

Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cujusque maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium acremque se et bonorum et vitiorum suorum judicem præbeat; ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ: illi enim non optimas sed sibi accommodatissimas, fabulas eligunt: qu voce freti sunt, Epigonos, Medumque; qui gestu Menalippam, Clytæmnestram; semper Rupilius quem ego memini, Antiopam: non sæpe Æsopu Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scenâ, no videbit vir sapiens in vitâ? Ad quas igitur re aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimu Sin aliquando necessitas nos ad ea detruseri quæ nostri ingenii non erunt; omnis adhibend erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non d core, at quam minimum indecore, facere possimu Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis da non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adjungitur, quam casus aliquis aut tempus imponit; quarta etiam, quam nobismet ipsi judicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostrâ voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam, applicant: ipsarumque virtutum in aliâ alius mavult excellere.

Quorum vero patres aut majores aliquâ gloriâ præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere; ut Q. Mucius, P. filius, in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem, ad eas laudes quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentiâ cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset quam pater, ad eam laudem, doctrinæ et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissâ imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus.

Hæc igitur omnia, cum quærimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In

primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitæ: quæ deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentiâ, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maxime adamavit: itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, judicare. Nam, quod Herculem Prodicium dicunt (ut est apud Xenophontem) cum primum pubesceret (quod tempus a naturâ, ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exîsse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitâsse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Herculi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem parentium præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur: alii multitudinis judicio feruntur; quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen, sive felicitate quâdam, sive bonitate naturæ, sive parentium disciplinâ, rectam vitæ secuti sunt viam.

XXXIII. *Illud* autem maxime rarum gen

est eorum, qui, aut excellentis ingenii magnitudine, aut præclarâ eruditione atque doctrinâ, aut utrâque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi vellent: in quâ deliberatione, ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam, cum, in omnibus quæ aguntur, ex eo modo quo quisque natus est, (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in totâ vitâ constituendâ, multo est cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare.

Ad hanc autem rationem, quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitæ; sed naturæ magis: multo enim et firmior est, et constantior; ut fortuna nonnunquam, tanquam ipsa mortalis, cum immortali naturâ pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime decet), nisi forte se intellexerit errâsse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, *quæ minus* delectent, et minus pro-

[redacted]

bentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur.

Sed, quoniam paulo ante dictum est, imitandos esse majores; primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda; deinde, si natura non feret ut quædam imitari possint (ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui); si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen præstare debebit, quæ erunt in ipsius potestate justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, re quiratur. Optima autem hæreditas a patribu traditur liberis, omnique patrimonio præstantio gloria virtutis, rerumque gestarum; cui dedeco esse, nefas et impium judicandum est.

XXXIV. Et, quoniam officia non eadem disp ribus ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenur alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctio dicendum est. Est igitur adolescentis, major natu vereri, exque his deligere optimos et probat *simos*, quorum consilio atque auctoritate nitatu *Ineuntis enim* ætatis inscitia senum constituen

et regenda prudentiâ est. Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiâque et animi et corporis; ut eorum, et in bellicis et in civilibus officiis, vigeat industria. Atque etiam, cum relaxare animos, et dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam; meminerint verecundiæ: quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu interesse velint.

Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur; danda vero opera, ut et amicos, et juventutem, et maxime rempublicam, consilio et prudentiâ quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiæque dedat. Luxuria vero, cum omni ætati turpis, tum senectuti fœdissima est: sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est; quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

Ac ne illud quidem alienum est, de magitratuum, de privatorum, [de civium,] de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratûs, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem et decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suæ commissa *meminisse*. Privatum autem oportet æquo

[redacted]

et pari cum civibus jure vivere, neque submissum et abjectum, neque se efferentem: tum in republicâ ea velle, quæ tranquilla et honesta sint talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. Peregrini autem et incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in alienâ esse republicâ curiosum. Ita fere officia reperientur cum quæretur, quid deceat, et quid aptum s personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem quod tam deceat, quam, in omni re gerendâ, consilioque capiendo, servare constantiam.

XXXV. Sed, quoniam decorum illud in omnibus factis et dictis, in corporis denique motu statu, cernitur, idque positum est in tribus reb (formositate, ordine, ornatu ad actionem apto difficilibus ad eloquendum (sed satis erit intelligi in his autem tribus continetur cura etiam illa, probemur iis, quibuscum, apud quosque, vivamu his quoque de rebus pauca dicantur.

Principio, corporis nostri magnam natura ip videtur habuisse rationem; quæ formam nostra reliquamque figuram, in quâ esset species hon ta, eam posuit in promptu: quæ partes aut corporis, ad naturæ necessitatem datæ, adsp *tum* essent deformem habituræ atque turpe *eas contexit* atque abdidit. Hanc naturæ t

diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sanâ mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus, suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscœnum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantiâ vacat, nec orationis obscœnitas.

Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoïci pæne Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quæ turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscœne: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur; et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; nequid effœminatum aut molle, et nequid durum aut rusticum, sit. Nec vero histrionibus oratoribusque *concedendum* est, ut iis hæc apta sint,

nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplinâ verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, aspiciantur non decore. Nostro quidem more, cum parentibus puberes filii, cum soceris generi, non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim naturâ ipsâ magistrâ et duce.

XXXVI. Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a formâ removeatur omnis viro non dignus ornatus; et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et palæstrici motus sæpe sunt odiosiores; et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; et, in utroque genere, quæ sunt recta et simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas coloris bonitate tuenda est; color, exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quæ fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitûs; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est.

Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis

similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quæ cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a naturâ recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus; et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt; alteri cogitationis, alteri appetitûs. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum: curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et, quoniam magna vis orationis est, eaque duplex, altera contentionis, altera sermonis; contentio disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, senatûs; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium, versetur; persequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum sunt; nulla sermonis; quanquam haud scio an possint hæc quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turbâ referta omnia: quanquam, quæ verborum

sententiarumque præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt.

Sed, cum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis; utrumque omnino a naturâ petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito judicio putares uti literarum; quanquam erant literati: sed e alii: hi autem optime uti linguâ Latinâ putabantur. Sonus erat dulcis: literæ neque expressa neque oppressæ, ne aut obscurum esset aut puti dum: sine contentione vox, nec languens, ne canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minu faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio no minor. Sale vero et facetiis Cæsar, Catuli patri frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi gener dicendi contentiones aliorum sermone vinceret

In omnibus igitur his elaborandum est, si, i omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur h sermo, in quo Socratici maxime excellunt, len minimeque pertinax; insit in eo lepos. N vero, tanquam in possessionem venerit, exclud alios: sed, cum reliquis in rebus, tum in sermo communi, vicissitudinem non iniquam putet: videat in primis, quibus de rebus loquatur: *seriis, severitatem* adhibeat; si jocosis, lepore

In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus, detrahendi causâ, aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque, dicitur.

Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republicâ, aut de artium studiis atque doctrinâ. Danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio. Sed, utcumque aderunt, (neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter, delectamur) animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. Sed, quomodo in omni vitâ rectissime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat; aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid, appareat: maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, et vereri et diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariæ, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione majore, et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed, ut ad urendum et secandum,

sic et ad hoc genus castigandi, raro invitique veniemus, nec unquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina. Sed tamen ira procul absit, cum quâ nihil recte fieri, nihil considerate, potest.

Magnâ autem parte, clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjunctâ, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius causâ, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliquâ perturbatione fiunt, nec constante fieri possunt, nec ab iis, qui adsunt, probari Deforme etiam est, de se ipso prædicare, fals præsertim, et, cum irrisione audientium, imitar Militem Gloriosum.

XXXIX. Et, quoniam omnia persequimur volumus quidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placea esse: cujus finis est usus; ad quem accommodanda est ædificandi descriptio; et tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia *Cn. Octavio,* qui primus ex illâ familiâ consu*factus est, honori* fuisse accepimus, quod præ

claram ædificâsset in Palatio, et plenam dignitatis domum; quæ cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit: hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quærenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et, ut in cæteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino sæpe fit, si est in eâ solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a prætereuntibus dicitur:

"O domus antiqua! heu! quam dispari dominare domino!"

quod quidem, his temporibus, in multis licet dicere. Cavendum autem est, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumptu et magnificentiâ prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut

L. Luculli, summi viri, virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt! quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad usum cultumque vitæ transferenda est. Sed hæc hactenus.

In omni autem actione suscipiendâ, tria sunt tenenda; primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, [ut caveamus,] ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum, et temporum opportunitate, dicendum est. Hac autem scientiâ continetur ea, quam Græci *Εὐταξίαν* nominant, non hæc, quam interpretamur *modestiam;* quo in verbo modus inest: sed illa est *εὐταξία*, in quâ intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic *definitur* a Stoïcis, ut modestia sit scientia *earum rerum*, quæ agentur aut dicentur, loco

suo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis. Locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. Tempus autem actionis opportunum Græce *Εὐκαιρία*, Latine appellatur *occasio*. Sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de quâ principio diximus: hoc autem loco de moderatione et temperantiâ, et earum similibus virtutibus, quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vitâ, omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severâ, convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in præturâ Sophoclem poëtam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer *præteriret*, dixissetque Sophocles, "O pue-

rum pulchrum, Pericle!" "At enim prætorem, Sophocle, decet, non solum manus, sed etiam oculos, abstinentes habere." Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, justâ reprehensione caruisset: tanta vis est et loci, et temporis. Ut si quis, cum causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione, secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscientiâ temporis.

Sed ea, quæ multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent; nec magnopere admonitionem et præcepta desiderant. Quæ autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet; sic videndum est in vitâ, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo major et melior actionum quam sonorum concentus est.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aure vel minima sentiunt; sic nos, si acres ac dili gentes esse volumus animadversores vitiorum magna sæpe intelligemus ex parvis. Ex oculc

rum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex mœstitiâ, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentiâ, ex contentione vocis, ex submissione, ex cæteris similibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturâque discrepet. Quo in genere, non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut, si quid dedeceat in illis, vitemus et ipsi. Fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur: itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causâ, magistri.

Nec vero alienum est, ad ea eligenda quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo fere deferri solet, quo a naturâ ipsâ deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, quâ de causâ quisque sentiat. Ut enim pictores, et ii qui signa fabricantur, et vero etiam poëtæ, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique, et secum et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum judicio permulta nobis

et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda sunt.

Quæ vero more aguntur, institutisque civilibus, de iis nihil est præcipiendum. Illa enim ipsa præcepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda: est enim inimica verecundiæ, sine quâ nihil rectum esse potest, nihil honestum.

Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republicâ sentientes, ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti; cedere iis qui magistratum habebunt; habere delectum civis et peregrini, in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare, debemus.

XLII. Jam de artificiis et quæstibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc fere accepimus. Primum improbantur ii quæstus, qui in

odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut fœneratorum. Illiberales autem et sordidi quæstus mercenariorum, omniumque, quorum operæ, non artes, emuntur: est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant: nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur: nec vero quidquam est turpius vanitate. Opificesque omnes in sordidâ arte versantur: nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimeque artes hæ probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum, "cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores," ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium.

Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hæ sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda. Atque etiam, si, satiata quæstu, vel contenta potius, ut sæpe ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agriculturâ

[redacted]

melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius: de quâ, quoniam in "Catone Majore" satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed, ab iis partibus quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio; de duobus honestis, utrum honestius: qui locus a Panætio est prætermissus. Nam, cum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis; hæ, in deligendo officio, sæpe inter se comparentur, necesse est.

Placet igitur, aptiora esse naturæ ea offici quæ ex communitate, quam ea quæ ex cog nitione, ducantur: idque hoc argumento con firmari potest, quod, si contigerit ea vita sapien ti, ut in omnium rerum affluentibus copiis quamvis omnia, quæ cognitione digna sin summo otio secum ipse consideret et contemple tur; tamen, si solitudo tanta sit, ut homine videre non possit, excedat e vitâ. Princepsqu omnium virtutum est illa sapientia, quam Σοφία Græci vocant: prudentiam enim, quam Græ Φρόνησιν dicunt, aliam quandam intelligimu

quæ est rerum expetendarum fugiendarumque scientia.

Illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia; in quâ continetur Deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est (ut est certe), necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda est: atque id optimus quisque re ipsâ ostendit, et judicat. Quis enim est tam cupidus in perspiciendâ cognoscendâque rerum naturâ, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriæ, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem, posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici, re aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ, quæ pertinent ad hominum utilitatem; quâ nihil homini esse debet antiquius.

[redacted]

XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus, (si modo aliquid attulimus) a doctoribus atque a doctrinâ instructi, ad eam, et ornati, accessimus. Neque solum vivi atque præsentes studiosos discendi erudiunt atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monimentis literarum assequuntur. Nec enim locus ullus prætermissus est ab iis, qui a leges, qui ad mores, qui ad disciplinam rei publicæ, pertineret; ut otium suum ad nostrur negotium contulisse videantur. Ita illi ips doctrinæ studiis et sapientiæ dediti, ad hominu utilitatem suam intelligentiam prudentiamqu potissimum conferunt. Ob eamque causa eloqui copiose, modo prudenter, melius es quam vel acutissime sine eloquentiâ cogitar quod cogitatio in se ipsâ vertitur, eloquent complectitur eos, quibuscum communitate jun sumus. Atque, ut apum examina non fingend rum favorum causâ congregantur, sed, cum c

gregabilia naturâ sint, fingunt favos; sic homines, ac multo etiam magis, naturâ congregati, adhibent agendi cogitandique solertiam. Itaque, nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur. Itemque magnitudo animi, remotâ communitate conjunctioneque humanâ, feritas sit quædam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas.

Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitæ, quod ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis, atque efficere, non possemus, idcirco istam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi virgulâ divinâ, ut aiunt, suppeditarentur; tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientiâ collocaret. Non est ita: nam et solitudinem fugeret, et socium studii quæreret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum, et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientiâ continetur.

[redacted]

XLV. Illud forsitan quærendum sit, num hæc communitas, quæ maxime est apta naturæ, sit etiam moderationi modestiæque semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quædam partim ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandæ quidem patriæ causâ, sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita tetra quædam, ita obscœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non suscipiet reipublicæ causâ; ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, u intersit reipublicæ, quidquam illorum facer sapientem.

Quare hoc quidem effectum sit, in officii deligendis id genus officiorum excellere, quo teneatur hominum societate: etenim cogniti nem prudentiamque sequitur considerata acti Ita fit, ut agere considerate pluris sit, qua cogitare prudenter. Atque hæc quidem ha tenus: patefactus est enim locus ipse, ut n sit difficile, in exquirendo officio, quid cuiq sit præponendum, videre. In ipsâ autem co munitate sunt gradus officiorum, ex quibus, q cuique præstet, intelligi possit: ut prima D immortalibus, secunda patriæ, tertia parentib deinceps gradatim reliquis, debeantur. Quil

ex rebus breviter disputatis, intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panætio est, ut supra dixi, prætermissus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS,

AD

MARCUM FILIUM,

LIBER SECUNDUS.

I. Quemadmodum officia ducerentur ab ho nestate, Marce fili, atque ob omni genere vi tutis, satis explicatum arbitror libro superior Sequitur, ut hæc officiorum genera persequa quæ pertinent ad vitæ cultum, et ad earu rerum, quibus utuntur homines, facultatem, a opes, ad copias. In quo tum quæri dixi, qu utile, quid inutile; tum, ex utilibus, quid utiliu aut quid maxime utile. De quibus dicere aggr diar, si pauca prius de instituto ac de judic meo dixero.

Quanquam enim libri nostri complures n modo ad legendi, sed etiam ad scribendi, s *dium* excitaverunt; tamen interdum vereor, *quibusdam* bonis viris philosophiæ nomen

invisum; mirenturque, in eâ tantum me operæ et temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus; socios denique tuendæ reipublicæ, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus.

Atque utinam respublica stetisset, quo cœperat, statu, nec in homines, non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! Primum enim, ut stante republicâ facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operæ poneremus: deinde, ipsis scriptis non ea quæ nunc, sed actiones nostras, mandaremus, ut sæpe fecimus. Cum autem respublica, in quâ omnis mea cura, cogitatio, opera, poni solebat, nulla esset omnino, illæ scilicet literæ conticuerunt, forenses et senatoriæ. Nihil agere autem cum animus non posset, in his studiis ab initio versatus ætatis; existimavi, honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui cum multum adolescens, discendi causâ, temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire cœpi, meque

totum reipublicæ tradidi; tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicæ temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis, hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea literis mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim (per Deos!) optabilius sapientiâ? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiæ. Sapientia autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum et humanarum, causarumque quibus hæ res continentur, scientia; cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam, sive oblectatio quæritur animi, requiesque curarum; quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? Sive ratio constantiæ virtutisque ducitur; aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum con-

siderate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus.

Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia: non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat unquam, quod sequatur. Quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi, ratione sublatâ? Nos autem, ut cæteri, alia certa, alia incerta esse dicunt; sic, ab his dissentientes, alia probabilia, contra, alia non probabilia, esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, sequi; quæ contra, improbare; atque, affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a sapientiâ dissidet plurimum? Contra autem *omnia disputatur* a nostris; quod hoc

administratione, uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio, sine hominum operâ, ulla esse potuisset.

Jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus invectio, certe nulla esset, nisi his muneribu homines fungerentur. Eâdemque ratione, ne lapides e terrâ exciderentur ad usum nostrur necessarii;

> "Nec ferrum, æs, aurum, argentum, effoderetur per
> tus abditum,"

sine hominum labore et manu.

IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pel retur, et calorum molestiæ sedarentur, unde initio generi humano dari potuissent, aut pos subveniri, si aut vi tempestatis, aut terræ mc aut vetustate cecidissent, nisi communis vita hominibus harum rerum auxilia petere d cisset? Adde ductus aquarum, derivatic fluminum, agrorum irrigationes, moles oppos fluctibus, portus manu factos; quæ unde, hominum operâ, habere possemus? ex qui *multisque* aliis, perspicuum est, qui fru *quæque* utilitates, ex rebus iis quæ sunt

animæ, percipiantur, eas nos nullo modo, sine hominum manu atque operâ, capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quâque belluâ usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore, sine hominum operâ, aut pascere eas aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere, possemus: ab eisdemque et eæ, quæ nocent, interficiuntur; et, quæ usui possunt esse, capiuntur.

Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Quis enim ægris subveniret, quæ esset oblectatio valentium, qui victus, aut cultus? nisi tam multæ nobis artes ministrarent: quibus rebus exculta, hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero, sine hominum cœtu, non potuissent nec ædificari nec frequentari: ex quo leges, moresque constituti; tum juris æqua descriptio, certaque vivendi disciplina: quas res et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est; effectumque, ut esset vita munitior; atque ut, dando et accipiendo, mutandisque facultatibus et commodis, nullâ re egeremus.

V. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem bello nec principem domi, magnas res et salutares, sine hominum studiis, gerere potuisse? Commemorantur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesiläus, Alexander, quos negat, sine adjumentis hominum, tantas res efficere potuisse. Utitur, in re non dubiâ, testibus non necessariis.

Atque, ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi; qui, collectis cæteris causis, eluvionis, pestilentiæ, vastitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis (quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumpta), deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliquâ calamitate.

Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint; proprium hoc statuo esse virtutis conciliare animos hominum, et ad usus suos *adjungere.* Itaque, quæ in rebus inanimis, qu

que in usu et tractatione belluarum, fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: hominum autem studia, ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum præstantium sapientiâ et virtute excitantur.

Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur; quarum una est in perspiciendo, quid in quâque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quæque gignantur, quæ cujusque rei causa sit; alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Græci *Πάθη* nominant; appetitionesque, quas illi *'Ορμὰς*, obedientes efficere rationi; tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sint, tantâque pœnâ afficiamus, quantam æquitas humanitasque patiatur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortunâ in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? nam

et, cum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; et, cum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna cæteros casus rariores habet; primum, ab inanimis, procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde, a bestiis, ictus, morsus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, sæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque, ob eas, bene meritorum sæpe civium expulsiones, calamitates, fugæ; rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quanquam fortuita sunt, tamen, sine hominum opibus et studiis, neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus: quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortassis etiam brevior videbitur.

Quæcumque igitur homines homini tribuun ad eum augendum atque honestandum, aut bene volentiæ gratiâ faciunt, cum, aliquâ de causâ quempiam diligunt; aut honoris, si cujus virtu tem suspiciunt, quemque dignum fortunâ quam amplissimâ putant; aut cui fidem habent, (*bene rebus* suis consulere arbitrantur; aut cuju *opes metuunt*; aut, contra, a quibus aliqu

exspectant; ut, cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut, postremo, pretio ac mercede ducuntur; quæ sordidissima est illa quidem ratio, et inquinatissima, et his qui eâ tenentur, et illis qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecuniâ. Sed, quoniam nonnunquam hoc subsidium necessarium est; quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius, iis de rebus quæ virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius et potestati, de causis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentiâ, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantiâ; aut spe, sibi id utile futurum; aut metu, ne vi parere cogantur; aut spe largitionis, promissisque capti; aut, postremo, (ut sæpe in nostrâ republicâ videmus) mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi; nec alienius, quam timeri. Præclare enim Ennius:

"Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, periisse expetit.'

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum.

Nec vero hujus tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus: contraque, benevolentia fidelis est, vel ad perpetuitatem.

Sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit sane adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in liberâ civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demersæ sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando, aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quæ volemus, et privatis in rebus, et in republicâ, consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi, necesse est.

Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui, cultros metuens tonsorios, candenti carbone sibi

adurebat capillum. Quid? Alexandrum Pheræum quo animo vixisse arbitramur? qui, (ut scriptum legimus) cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen, ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem (ut scriptum est) compunctum notis Threïciis, destricto gladio jubebat anteire: præmittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam conjugem! Nec eum fefellit [opinio:] ab eâ enim est ipse, propter pellicatûs suspicionem, interfectus.

Nec vero ulla vis imperii tanta est, quæ, premente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est, præter cæteros, nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster; sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios, injuste imperantes, nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?

VIII. *Externa libentius*, in tali re, quam do-

mestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii. Regum, populorum, nationum, portus erat et refugium senatus. Nostri autem magistratus imperatoresque, ex hac unâ re, maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios, æquitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius, quam imperium, poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamus; post vero Sullæ victoriam, penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hastâ positâ, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletum, et certe civium, prædam suam se vendere.

Secutus est, qui, in causâ impiâ, victoriâ etiam fœdiore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex eâ urbe triumphari, sine quâ nunquam nostri imperatores ex Transalpinis

bellis triumphârunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur: nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, nunquam ad unum tanta pervenisset licentia; a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos, venit hæreditas.

Nec vero unquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint, et sperabunt; quam P. Sulla cum vibrâsset, dictatore propinquo suo; idem, sexto et tricesimo anno post, a sceleratiore hastâ non recessit. Alter autem, qui in illâ dictaturâ scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis, nunquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes: rem vero publicam penitus amisimus, atque in has clades incidimus, (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse et diligi, maluimus. Quæ si populo Romano injuste imperanti acci dere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit, benevolentiæ vim esse magnam, metûs imbecillam; sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci, cum honore et fide, *caritatem.*

Sed eâ non pariter omnes egemus: nam ad cujusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis, diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium: hæc enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. Honore, et gloriâ, et benevolentiâ civium, fortasse non æque omnes egent: sed tamen, si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum, tum ad cætera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitiâ alio libro dictum est, qui inscribitur "Lælius." Nunc dicamus de gloriâ; quanquam, eâ quoque de re, duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea, in rebus majoribus administrandis, adjuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo; si fidem habet; si, cum admiratione quâdam, honore nos dignos putat. Hæc autem, (si est simpliciter breviterque dicendum) quibus rebus parantur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tanquam influere possimus.

Ac primum de illis tribus, quæ ante dixi benevolentiæ præcepta, videamus: quæ quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco, beneficâ voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsâ famâ et opinione liberalitatis, beneficentiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium naturâ et specie suâ commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a naturâ ipsâ diligere cogimur. Atque hæ quidem causæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea nonnullæ esse leviores.

Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum justitiâ prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et, cum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, et consilium ex tempore capere posse: hanc enim utilem omnes existimant veramque prudentiam. Justis autem et fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis *injuriæque* suspicio. Itaque his salutem

nostram, his fortunas, his liberos, rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum, ad fidem faciendam, justitia plus pollet; quippe cum ea, sine prudentiâ, satis habeat auctoritatis; prudentia, sine justitiâ, nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detractâ opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia conjuncta, quantum volet, habebit, ad faciendam fidem, virium: justitia, sine prudentiâ, multum poterit: sine justitiâ, nihil valebit prudentia.

X. Sed, ne quis sit admiratus, cur, cum inte omnes philosophos constet, a meque ipso sæp disputatum sit, qui unam haberet, omnes haber virtutes, nunc ita sejungam, quasi possit quis quam, qui non idem prudens sit, justus esse alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disput tione, subtilitas; alia, cum ad opinionem con munem omnis accommodatur oratio. Quan obrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, alios fortes, alios bonos viros, alios prudente dicamus. Popularibus enim verbis est agendu et usitatis, cum loquimur de opinione popula idque eodem modo fecit Panætius. Sed propositum revertamur.

Erat igitur, ex tribus quæ ad gloriam pe *nent, hoc* tertium, ut, cum admiratione ho

num, honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ magna, et præter opinionem suam, animadverterunt; separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum, putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant: nam, quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. Quamobrem, (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi nec alteri (ut dicitur); in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est.

Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire cæteros virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent; et, dolorum cum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur. Vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quæ qui in utramque partem *excelso* animo magnoque despiciunt,

cumque aliqua his ampla et honesta res objecta est, totos ad se convertit et rapit; tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis?

XI. Ergo et hæc animi despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime justitia (ex quâ unâ virtute viri boni appellantur) mirifica quædam res multitudini videtur; nec injuriâ. Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem, timet, aut qui ea, quæ his sunt contraria, æquitati anteponit: maximeque admirantur eum, qui pecuniâ non movetur; quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit; et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis; et, ob eandem causam, fidem; et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac, meâ quidem sententiâ, omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat; in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones; quod est difficile, nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiæ necessaria est; eoque etiam

magis, quod, [si] eam non habebunt, injusti habebuntur: nullis præsidiis septi, multis afficientur injuriis.

Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia, ad rem gerendam, necessaria est; cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint, sine ullâ particulâ justitiæ, vivere. Nam, qui eorum cuipiam, qui unâ latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispertiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. Quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque, propter æquabilem prædæ partitionem, et Bardylis, Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores Viriatus Lusitanus: cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Lælius (is, qui Sapiens usurpatur) prætor fregit, et comminuit; ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia, in constitutâ republicâ, fore putamus?

XII. Mihi quidem, non apud Medos solum ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nos tros, justitiæ fruendæ causâ videntur olim bene morati reges constituti. Nam, cum premeretu inops multitudo ab iis qui majores opes habe bant, ad unum aliquem confugiebant, virtut præstantem; qui, cum prohiberet injuriâ tenuio res, æquitate constituendâ summos cum infimi pari jure retinebat. Eademque constituendarun legum fuit causa, quæ regum. Jus enim sempe quæsitum est æquabile: neque enim aliter esse jus. Id si ab uno justo et bono viro conseque bantur, eo erant contenti. Cum id minus con tingeret, leges sunt inventæ, quæ cum omnibu semper unâ atque eâdem voce loquerentur Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad impe randum deligi solitos, quorum de justitiâ magn esset opinio multitudinis. Adjuncto vero, u iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat quod homines his auctoribus non posse consequ se arbitrarentur. Omni igitur ratione colend et retinenda justitia est, tum ipsa propter ses (nam aliter justitia non esset), tum propte amplificationem honoris et gloriæ. Sed, u pecuniæ non quærendæ solum ratio est, se etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus su peditet, nec solum necessarios, sed etiam liber

les; sic gloria et quærenda et collocanda ratione est.

Quanquam præclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam, et quasi compendiariam, dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tanquam flosculi, decidunt; nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed, brevitatis causâ, familiâ erimus contenti unâ. Ti. enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure cæsorum.

XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiæ fungatur officiis. Ea quæ essent, dictum est libro superiore.

Sed, ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda sunt. Nam, si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis et nominis, aut a patre *acceptam* (quod tibi, mi Cicero, arbitror

10 *

contigisse), aut aliquo casu atque fortunâ; in hunc oculi omnium conjiciuntur; atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tanquam in clarissimâ luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima ætas, propter humilitatem et obscuritatem, in hominum ignoratione versatur; hi, simul ac juvenes esse cœperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur.

Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; in quâ multi apud majores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompeius alæ alteri præfecisset, magnam laudem, et a summo viro et ab exercitu, consequebare, equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republicâ cecidit: mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quamobrem pergamus ad ea, quæ restant.

Ut igitur, in reliquis rebus, multo majora sunt opera animi, quam corporis; sic hæ res, quas

persequimur ingenio ac ratione, graviores sunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestiâ, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentiâ. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicæ, contulerunt: quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum.

P. Rutilii adolescentiam, ad opinionem et innocentiæ et juris scientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illâ accusatione nobili et gloriosâ: et, quâ ætate, qui exercentur, laude affici solent, (ut de Demosthene accepimus) eâ ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed, cum duplex ratio sit orationis, quarum in alterâ sermo sit, in alterâ contentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea est enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Ex-

[redacted]

stant epistolæ, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus præcipiunt, ut oratione benignâ multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus quam cæteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiæ gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente.

Sed, cum sint plura causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostrâ republicâ adolescentes, et apud judices et apud senatum dicendo, laudem assecuti sint; maxima admiratio est in judiciis: quorum ratio duplex est: nam ex accusatione et defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persæpe est. Dixi paulo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius: etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum, nec unquam, nisi aut reipublicæ causâ, ut ii, quos ante dixi; aut

ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis, [pro Sardis; pro M. Albucio Julius.] In accusando etiam M' Aquilio, L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non sæpe certe: sin erit, cui faciendum sit sæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci sæpius, non est reprehendendum. Modus tamen adsit: duri enim hominis, vel potius vix hominis, videtur, periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit.

Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem judicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a naturâ, ad salutem hominum et ad conservationem, datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo; patitur consuetudo; fert etiam humanitas. Judicis est, semper in causis verum sequi; patroni, nonnunquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere (præsertim

cum de philosophiâ scriberem) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoïcorum, Panætio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus; eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et sæpe alias, et adolescentes, contra L. Sullæ dominantis opes, pro S. Roscio Amerino fecimus: quæ, ut scis, exstat oratio.

XV. Sed, expositis adolescentium officiis quæ valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentiâ ac liberalitate dicendum est; cujus est ratio duplex: nam aut operâ benigne fit indigentibus, aut pecuniâ. Facilior est hæc posterior, locupleti præsertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quanquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arcâ, altera ex virtute, depromitur: largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit Ita benignitate benignitas tollitur; quâ quo i plures usus sis, eo minus in multos uti possis.

At qui operâ, id est, virtute et industriâ benefici et liberales erunt, primum, quo pluribu profuerint, eo plures ad benigne faciendu *adjutores* habebunt: deinde, consuetudine ben *ficentiæ,* paratiores erunt, et tanquam exercit

tiores, ad bene de multis promerendum. Præclare epistolâ quâdam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. "Quæ te (malum!)" inquit, "ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecuniâ corrupisses? An tu id agis, ut Macedones, non te regem suum, sed ministrum et præbitorem, sperent fore?" Bene ministrum et præbitorem, quia sordidum regi; melius etiam, quod largitionem corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc ille filio: sed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constet ex operâ et industriâ, et honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus.

Nonnunquam tamen est largiendum; nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est; et sæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum; sed diligenter, atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinæ. Cum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum, benevolentiæ comparandæ causâ, benefici esse

velint, non tanta studia assequuntur eorum quibus dederunt, quanta odia eorum quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod, a nostris hominibus sæpissime usurpatum, jam in proverbii consuetudinem venit, "largitionem fundum non habere." Etenim quis potest modus esse, cum et idem, qui consuêrunt, et idem illud alii, desiderent?

XVI. Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales. Prodigi, qui epulis, et viscerationibus, et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino, sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut æs alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur in re vel quærendâ vel augendâ. Itaque miror, quid in mentem veneri Theophrasto, in eo libro, quem de Divitii scripsit, in quo multa præclare; illud absurde *est enim* multus in laudandâ magnificentiâ e *apparatione* popularium munerum; taliumqu

sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, multo et major videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones [non] admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deleniendam! At, ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquæ sextarium minâ cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque sumptibus, nihil nos magnopere mirari; cum præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipso, unâ cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, et mulierculis, et servis, et servorum simillimis liberis, esse grata; gravi vero homini, et ea, quæ fiant, judicio certo ponderanti, probari posse nullo modo.

Quanquam intelligo, in nostrâ civitate inveterâsse jam a bonis temporibus, ut splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, cum cognomine Dives, tum copiis, functus est ædilitio maximo munere. Et, paulo post, L. Crassus, cum omnium hominum moderatissimo Q. *Mucio*, magnificentissimâ ædilitate

functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus, quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Mamerco, homini ditissimo, prætermissio ædilitatis consulatûs repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, siquando aliqua res major atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis, decumæ nomine, magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod, in [annonæ] caritate, asse modium populo dedit. Magnâ enim se et inveteratâ invidiâ, nec turpi jacturâ (quando erat ædilis), nec maximâ, liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis reipublicæ causâ, quæ salute nostrâ continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile.

In his autem ipsis, mediocritatis regula optima *est.* L. quidem Philippus, Q. filius, magno vi

ingenio, in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ haberentur amplissima. Dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam, pro amplitudine honorum quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno (quod contigit eorum nemini quos modo nominavi), sane exiguus sumptus ædilitatis fuit.

Atque etiam illæ impensæ meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad usum reipublicæ pertinent. Quanquam, quod præsens tanquam in manum datur, jucundius est; tamen hæc in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panætius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus; et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperat, quod tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de Republicâ scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi,

quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus.

Alia causa est ejus qui calamitate premitur, et ejus qui res meliores quærit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; sed, in deligendis idoneis, judicium et diligentiam adhibere; nam præclare Ennius:

"Benefacta male locata, malefacta arbitror."

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remotâ, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrendâ liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant.

Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis *est, redimi* e servitute captos, locupletari tenuio-

res; quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum atque magnorum; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium.

Conveniet autem, cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum: in omnique re contrahendâ, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et confiniis, æquum et facilem; multa multis de jure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paulo plus etiam quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paulum nonnunquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniæ fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicæ est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostrâ non egere. Est autem etiam vehementer utile iis qui honeste posse

[redacted]

multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratiâ. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.

XIX. Quæ autem operâ, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in universam rempublicam, tum in singulos cives, conferuntur. Nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque, cum multa præclara majorum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio (quam quidem, ante hanc confusionem temporum, in possessione suâ principes retinuerunt); nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientiâ facile vicisset. Hæc igitur opera grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata.

Atque huic arti finitima est dicendi gravior *facultas*, et gratior, et ornatior. Quid enim

eloquentiâ præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratiâ? Huic quoque ergo a majoribus nostris est, in togâ, dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas, et non gravate, et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent.

Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de meipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse aut diserti; licet tamen operâ prodesse multis, beneficia petentem, commendantem judicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissimeque eorum manat industria.

Jam illud non sunt admonendi, (est enim in promptu) ut animum advertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos lædunt quos non debent, aut eos quos non expedit; si imprudentes, negligentiæ est; si scientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione

[redacted]

adversus eos quos invitus offendas, quâcumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: cæterisque operis et officiis erit, quod violatum est, compensandum.

XX. Sed cum, in hominibus juvandis, aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se, in beneficiis collocandis, mores hominum, non fortunam, sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causæ non anteponat, in operâ dandâ, gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, "pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere; gratiam autem, et qui retulerit, habere, et qui habeat, retulisse." At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocinio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille

tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam, putet, non modo illi qui est meritus, sed etiam illis a quibus exspectat, (eget enim multis) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis ejus, manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo est) præsidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto.

Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. Sed, si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui, cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti, filiam collocaret; "Ego vero," inquit, "malo virum, qui pecuniâ egeat, quam pecuniam, quæ viro." Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrûm pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac juvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant *divitiæ*, quo minus juvetur, modo ne

adjuvent: sitque omne judicium, non quam locuples, sed qualis, quisque sit.

Extremum autem præceptum, in beneficiis operâque dandâ, est, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid pro injuriâ. Fundamentum enim perpetuæ commendationis et famæ est justitia, sine quâ nihil potest esse laudabile.

XXI. Sed, quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ad singulos spectant; deinceps de iis quæ ad universos, quæque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quæ sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe non obsit, reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, et reipublicæ tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus et reipublicæ salutaris.

In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice diminuti fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu *cum legem* agrariam ferret (quam tamen anti *quari facile* passus est, et in eo vehementer s

moderatum præbuit); sed cum, in agendo, multa populariter, tum illud male, "non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent." Capitalis oratio, et ad æquationem bonorum pertinens; quâ peste quæ potest esse major? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, respublicæ civitatesque constitutæ sunt. Nam, etsi, duce naturâ, congregabantur homines, tamen, spe custodiæ rerum suarum, urbium præsidia quærebant.

Danda etiam opera est, ne (quod apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit; (malo enim alteri quam nostræ ominari; neque tamen de nostrâ, sed de omni republicâ disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, (si salvi esse velint) necessitati esse parendum.

Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt necessariæ. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit.

Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam

minima suspicio. "Utinam," inquit C. Pontius Samnis, "ad illa tempora me fortuna reservâsset, et tum essem natus, si quando Romani dona accipere cœpissent! non essem passus diutius eos imperare." Næ, illi multa sæcula exspectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit: itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges, et proximæ quæque duriores; tot rei, tot damnati; tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum; tanta, sublatis legibus et judiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostrâ virtute, valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? sed in illo alia majora. Laus abstinentiæ non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gazâ, quæ fuit maxima, potitus est Paulus: tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam, præter memoriam nominis sempiternam, detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine

eversâ. Quid? qui ejus collega in censurâ fuit, L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit: quanquam, Italiâ ornatâ, domus ipsa mihi videtur ornatior.

Nullum igitur vitium tetrius, (ut eo, unde digressa est, referat se oratio) quam avaritia, præsertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quæstui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque, quod Apollo Pythius oraculo edidit, Spartam nullâ re aliâ nisi avaritiâ perituram, id videtur non solum Lacedæmoniis, sed et omnibus opulentis populis, prædixisse. Nullâ autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii qui reipublicæ præsunt, quam abstinentiâ et continentiâ.

Qui vero se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ; concordiam primum, quæ esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suæ rei cujusque *custodia*.

Atque, in hac pernicie reipublicæ, ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam, cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et præ se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judicantur, sed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum, multis annis aut etiam sæculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac, propter hoc injuriæ genus, Lacedæmonii Lysandrum ephorum expulerunt; Agin regem (quod nunquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut et tyranni exsisterent, et optimates exterminarentur, et præclarissime constituta respublica dilaberetur: nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ, a Lacedæmoniis profectæ, manârunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani *nepotes*, nonne agrariæ contentiones perdide*runt?*

At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit; remque publicam adventu suo liberavit. Sed, cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hæreditatibus, multa emptionibus, multa dotibus, tenebantur sine injuriâ; judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecuniâ, Alexandriam se proficisci velle dixit; remque integram ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset; a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecuniâ adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum qui aliena tene-

bant, et eorum qui sua amiserant: perfecitque, æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordiâ constitutâ, sine querelâ discederent.

O virum magnum, dignumque, qui in nostrâ republicâ natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere, et bona civium voci subjicere præconis. At ille Græcus (id, quod fuit sapientis et præstantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eâdem continere. Habitant gratis in alieno. Quid ita? Ut, cum ego emerim, ædificârim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, nisi, ut emas meâ pecuniâ fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem, ne sit æs alienum quod reipublicæ noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut *locupletes* suum perdant, debitores lucrentur *alienum*: nec enim ulla res vehementius rem-

publicam continet, quam fides; quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine; quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republicâ tolleretur. Nunquam nec majus æs alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublatâ, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic, nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitârat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset.

Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris et judiciorum æquitate suum quisque teneat; et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus, ad sua vel tenenda vel recuperanda, obsit invidia: præterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt; hæc apud majores nostros factitata; hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summâ utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

[redacted]

In his autem utilitatum præceptis, Antipater Tyrius, Stoïcus, (qui Athenis nuper est mortuus) duo præterita censet esse a Panætio, valetudinis curationem et pecuniæ: quas res a summo philosopho præteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitiâ sui corporis; et observatione, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse; et continentiâ in victu omni atque cultu, corporis tuendi causâ; et prætermittendis voluptatibus; postremo, arte eorum, quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus a quibus abest turpitudo, conservari autem diligentiâ et parsimoniâ; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui "Œconomicus" inscribitur; quem nos, istâ fere ætate cum essemus, quâ es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio (quoniam hic locus erat quartus a Panætio prætermissus) sæpe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis, comparari solent. Cum externis, corporis hoc modo *comparantur*: Valere ut malis, quam dives esse. *Cum* corporis externa, hoc modo: Dives esse

potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis, illud est Catonis senis; a quo cum quæreretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, Bene pascere. Quid secundum? Satis bene pascere. Quid tertium? Male pascere. Quid quartum? Arare. Et, cum ille, qui quæsierat, dixisset, Quid fœnerari? tum Cato, "Quid hominem," inquit, "occidere?" Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus.

Sed toto hoc de genere, de quærendâ, de collocandâ pecuniâ, etiam de utendâ, commodius a quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ullâ in scholâ, disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de quâ hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

[redacted]

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS,

AD

MARCUM FILIUM,

LIBER TERTIUS.

I. Publium Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum, scripsit Cato, qui fuit fere ejus æqualis, "Nunquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus; nec minus solum, quam cum solus esset." Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna, quæ declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret unquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt cæteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed, si minus imitatione tantam ingenii *præ*stantiam consequi possumus, voluntate certe *proxime* accedimus. Nam et a republicâ foren-

sibusque negotiis, armis impiis vique, prohibiti, otium persequimur; et, ob eam causam, urbe relictâ, rura peragrantes, sæpe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc solitudo cum illâ comparanda est. Ille enim, requiescens a reipublicæ pulcherrimis muneribus, otium sibi sumebat aliquando; et a cœtu hominum frequentiâque interdum, tanquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopiâ, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curiâ aut in foro agere possimus? Itaque, qui in maximâ celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et sæpe soli sumus. Sed, quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

Quanquam Africanus majorem laudem vel meo judicio assequebatur: nulla enim ejus ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat: ex quo

[redacted]

intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum unquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacitâ a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversâ, quam multis annis, stante republicâ, scripsimus.

II. Sed, cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit; tum nullus feracior in eâ locus est nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi præcepta ducuntur. Quare, quanquam a Cratippo nostro, principe hujus memoriæ philosophorum, hæc te assidue audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare; nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave et Athenarum et Cratippi; ad quos cum, tanquam ad mercaturam bonarum artium, sis

profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem, et magistri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum, fac, ut efficias: neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hactenus. Multa enim sæpe ad te, cohortandi gratiâ, scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

Panætius igitur (qui, sine controversiâ, de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quâdam adhibitâ, potissimum secuti sumus), tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, et consultare de officio solerent; uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene, an inutile; tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret; de duobus generibus primis, tribus libris explicavit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panætium, posteaquam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam com-

mentariis; præsertim cum scribat, nullum esse locum in totâ philosophiâ tam necessarium.

Minime vero assentior iis, qui negant, eum locum a Panætio prætermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia nunquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panætio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripertitâ duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea, in extremo libro tertio, de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum.

Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quâdam epistolâ, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor esset inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat); sic ea, quæ Panætius prætermisisset, et non perfecisset, propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum.

III. Quamobrem de judicio Panætii dubitari

non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam, sive honestum solum bonum est (ut Stoïcis placet), sive, quod honestum est, id ita summum bonum est (quemadmodum Peripateticis nostris videtur), ut omnia, ex alterâ parte collocata, vix minimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos qui primum hæc, naturâ cohærentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoïci assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum.

Quod si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset (ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentiâ metiuntur), liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, cum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quâdam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in quâ, quod utile videretur, cum eo quod honestum esset, compararetur. Etenim, quod *summum* bonum a Stoïcis dicitur, "Con-

venienter naturæ vivere," id habet hanc, opinor, sententiam, cum virtute congruere sen per; cætera autem, quæ secundum natura essent, ita legere, si ea virtuti non repugnaren Quod cum ita sit, putant quidam, hanc cor parationem non recte introductam, nec omnir de eo genere quidquam præcipiendum fuiss Atque illud quidem honestum, quod propr vereque dicitur, id in sapientibus est solis, nequ a virtute divelli unquam potest; in iis autem, quibus sapientia perfecta non est, ipsum illu quidem perfectum honestum nullo modo, simil tudines honesti esse possunt.

Hæc enim omnia officia, de quibus his libr disputamus, media Stoïci appellant. Ea cor munia sunt, et late patent; quæ et ingenii bon tate multi assequuntur, et progressione discenc Illud autem officium, quod rectum iidem appe lant, perfectum atque absolutum est, et (ut iide dicunt) omnes numeros habet; nec, præter s pientem, cadere in quemquam potest. Cu autem aliquid actum est, in quo media offic compareant, id cumulate videtur esse perfectun propterea quod vulgus, quid absit a perfect non fere intelligit; quâtenus autem intelligi nihil putat prætermissum. Quod item in po *matibus* et picturis usu venit, in aliisque cor *pluribus*, ut delectentur imperiti, laudentque

quæ laudanda non sint, ob eam (credo) causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unâquâque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque, cum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententiâ.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quædam honesta esse dicunt, non sapientûm modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero, cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, Aristidesve justus nominatur, aut ab illis, fortitudinis, aut ab his, justitiæ, tanquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed, ex mediorum officiorum frequentiâ, similitudinem quandam gerebant speciemque sapientûm.

Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantiâ comparari; nec id quidem, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est *comparandum*: tamque id honestum, quod in

nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si qua est ad virtutem facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni.

Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt præponderari honestate, hi solent, in deliberando, honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panætium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere: etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur.

Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causâ, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem, occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem?

Populo quidem Romano non videtur, qui, ex omnibus præclaris factis, illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? immo vero honestatem utilitas secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, siquando cum illo quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur quod appellamus utile, formula quædam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus. Erit autem hæc formula, Stoïcorum rationi disciplinæque maxime consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quanquam a veteribus Academicis, et a Peripateticis nostris, qui quondam iidem erant qui Academici, quæ honesta sunt, anteponuntur iis quæ videntur utilia; tamen splendidius hæc ab eis disseruntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur; nec utile quidquam, quod non honestum; quam ab his, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam

paupertas, quam dolor, quam cætera, quæ possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum, et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quæ maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset; debilitari et interire totum corpus necesse esset; sic, si unusquisque nostrûm rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque quod cuique possit, emolumenti sui gratiâ; societas hominum et communitas evertatur, necesse est. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitæ pertineat, quam alteri, acquirere, concessum est, non repugnante naturâ. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes, augeamus.

Neque vero hoc solum naturâ, id est, jure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat, sui commodi causâ, nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium conjunctionem; quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno, coërcent. Atque hoc

multo magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere), nunquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat.

Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiæ: quæ quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est; detrahere autem alteri sui commodi causâ, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cætera generis ejusdem.

Itemque, magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus (si fieri possit) conservandis aut juvandis, maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio cœlestium collocavit; quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine, et viribus. Quocirca, optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturæ obedientem, homini nocere non posse.

Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuipiam injuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunæ vitium animi vitiis gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque et universorum; quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. Atque, si etiam hoc natura præscribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit; necesse est, secundum eandem naturam, omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, unâ continemur omnes et eâdem lege naturæ: idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturæ prohibemur. Verum autem primum: verum igitur et extremum. Nam illud *quidem* absurdum est, quod quidam dicunt, *parenti se* aut fratri nihil detracturos, commodi sui

causâ; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil juris, et nullam societatem, communis utilitatis causâ, statuunt esse cum civibus: quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis societatem; quâ sublatâ, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia, funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adversus Deos immortales impii judicandi sunt: ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causâ, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent justitiâ. Hæc enim una virtus omnium est domina et regina virtutum.

Forsitan quispiam dixerit: "Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili?" Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratiâ. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? Hæc ad judicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine ad nullam partem

utili, tuæ utilitatis causâ, detraxeris; inhumane feceris, contraque naturæ legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum societati, si in vitâ remaneas, afferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit ejusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim injusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut, ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum, fortemque virum, transferantur res ad vivendum necessariæ; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, et ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati.

Nam, quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est: neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne

genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si et ipsa sanguine, et tanquam spiritu, carere cœperunt, et nocent reliquis partibus corporis; sic ista, in figurâ hominis, feritas et immanitas belluæ, a communi tanquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejusmodi igitur, credo, res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio consilium ejus peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non sit. Sed, quoniam operi inchoato, et prope jam absoluto, tanquam fastigium imponimus; ut geometræ solent non omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi concedantur, quo facilius, quæ velint, explicent; sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas (si potes), nihil, præter id quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id *esse maxime* propter se expetendum. Mihi

utrumvis satis est; et tum hoc, tum illud, probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile.

Ac primum Panætius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negatque, ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem qui ista distraxerint. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte, post Panætium, explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis quæ in manus meas venerunt.

VIII. Cum igitur aliqua species utilitatis objecta est, commoveri necesse est. Sed si, cum animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei quæ speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo (recta enim, et convenientia,

et constantia natura desiderat, adspernaturque contraria), nihilque tam secundum naturam, quam utilitas; certe in eâdem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est (ut Zenoni visum est), aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia (quod Aristoteli placet); necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita, quidquid honestum, id utile.

Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremo, etiam in liberis civitatibus, regnandi exsistunt cupiditates; quibus nihil nec tetrius nec fœdius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident: pœnam, non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident.

Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur quod honestum esse videant, an se scientes

scelere contaminent: in ipsâ enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam, ex omni deliberatione, celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis (si modo in philosophiâ aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes Deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinose, nihil incontinenter, esse faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone; qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitatâ, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor) tum in concilium pastorum se recepit. Ibi, cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur; ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, cum in locum annulum inverterat. Itaque, hac opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit; eâque adjutrice regem dominum interemit; sustulitque, quos obstare arbitrabatur: nec in his eum quisquam facinoribus

potuit videre. Sic repente, annuli beneficio, rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta, quæruntur.

Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi vero ille, aut factum id esse, aut fieri potuisse, defendat. Hæc est vis hujus annuli, et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid, divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis causâ, feceris, si id Diis hominibusque futurum sit semper ignotum; sisne facturus. Negant, id fieri posse. Nequâquam potest id quidem: sed quæro, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane: negant enim posse; et in eo perstant: hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quærimus, si possint celare, quid facturi sint, non quærimus, possintne celare: sed tanquam tormenta quædam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate propositâ, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur; si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

X. Incidunt sæpe multæ causæ, quæ conturbent animos utilitatis specie; non, cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est); sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuste: fuerat enim, in regibus expellendis, socius Bruti, consiliorum etiam adjutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni, esse tollendam; quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem; sine quâ ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit ejus; cui cum visum esset utilius, solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem neque satis idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli, dixerim.

Nec tamen nostræ nobis utilitates omittendæ *sunt, aliis*que tradendæ, cum his ipsi egemus: *sed suæ* cuique utilitati, quod sine alterius in-

juriâ fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa, "Qui stadium," inquit, "currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat: supplantare eum, quîcum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vitâ sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri deripere, jus non est."

Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere quod recte possis, et tribuere quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius breve et non difficile præceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cætera generis ejusdem, hæc amicitiæ nunquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici causâ, vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, cum induit judicis. Tantum dabit amicitiæ, ut veram amici causam esse malit: ut orandæ litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero jurato sententia dicenda sit, meminerit, Deum se adhibere testem, id est (ut arbitror) mentem suam, quâ nihil homini dedit Deus ipse divinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, si eum teneremus, "Quæ salvâ fide facere possit." Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi honeste amico a judice

posse concedi: nam, si omnia facienda sint quæ amici velint, non amicitiæ tales, sed conjurationes, putandæ sint.

Loquor autem de communibus amicitiis: nam in sapientibus viris, perfectisque, nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies, commendandorum suorum causâ, postulavisset, vas factus sit alter ejus sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent.

Cum igitur id quod utile videtur in amicitiâ, cum eo quod honestum est, comparatur; jaceat utilitatis species, valeat honestas. Cum autem, in amicitiâ, quæ honesta non sunt, postulabuntur; religio et fides anteponantur amicitiæ: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed, utilitatis specie, in republicâ sæpissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri: durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur. Hoc visum est utile: nimis enim *imminebat*, propter propinquitatem, Ægina Pi-

præeo. Sed nihil, quod crudele, utile: est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas.

Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus et Scævola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cum sæpe, tum maxime bello Punico secundo: quæ, Cannensi calamitate acceptâ, majores animos habuit, quam unquam rebus secundis: nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret.

Athenienses, cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut, urbe relictâ, conjugibus et liberis Trœzene depositis, naves conscenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent, Cyrsilum quendam, suadentem ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate.

Themistocles, post victoriam ejus belli quod

cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium reipublicæ salutare, sed id sciri opus non esse. Postulavit, ut aliquem populus daret, quîcum communicaret: datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes necesse esset. Quod Aristides cum audîsset, in concionem magnâ exspectatione venit; dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide, repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales, habemus.

XII. Maneat ergo, quod turpe sit, id nunquam esse utile, ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare quod turpe sit, calamitosum est.

Sed incidunt (ut supra dixi) sæpe causæ, cum repugnare utilitas honestati videtur; ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratiâ) vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopiâ et fame, summâque

annonæ caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandriâ solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, turpe sit, an non sit.

In hujusmodi causis, aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoïco, aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor nôrit, emptor ignoret: Diogeni, venditorem, quâtenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cætera sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam cæteri: fortasse etiam minoris, cum major est copia. Cui fit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex alterâ parte: Quid ais? tu, cum hominibus consulere debeas, et servire humanæ societati, eâque lege natus sis, et ea habeas principia naturæ, quibus parere, et quæ sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiæ? Respondebit Diogenes fortasse sic, Aliud est

celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura Deorum sit, qui sit finis bonorum; quæ tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas: sed non, quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Immo vero (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi, esse inter homines naturâ conjunctam societatem. Memini, inquiet ille: sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

XIII. Vides, in hac totâ disceptatione, non illud dici, Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire, ut turpe non sit: ex alterâ autem parte, eâ re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse nôrit, cæteri ignorent: pestilentes sint, et habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatæ, ruinosæ: sed hoc, præter dominum, nemo sciat. Quæro, si hoc emptoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putârit, num id injuste an improbe fecerit?

Ille vero, inquit Antipater. Quid enim est *aliud*, erranti viam non monstrare (quod Athenis exsecrationibus publicis sancitum est), si hoc

non est, emptorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt "villam bonam, beneque ædificatam," non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione; multo minus, qui domum non laudârunt. Ubi enim judicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ potest esse? Sin autem dictum non omne præstandum est; quod dictum non est, id præstandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam absurdum, quam si, domini jussu, ita præco prædicet? "Domum pestilentem vendo."

Sic ergo, in quibusdam causis dubiis, ex alterâ parte defenditur honestas, ex alterâ ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit; sed etiam, non facere, turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio. Quæ dijudicanda sunt: non enim, ut quæreremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic ædium venditor, celare emptores debuisse. Neque

enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causâ velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non justi, non viri boni; versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Hæc tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

XIV. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, et satis literatus, cum se Syracusas, otiandi (ut ipse dicere solebat) non negotiandi causâ, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus, posset. Quod cum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, dixit, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promisisset, tum Pythius (qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus) piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut *ante suos* hortulos postridie piscarentur: dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore

venit Canius: opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abjiciebantur.

Tum Canius, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium, tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit. Hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hæc aquatio: hac villâ isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat: emit homo cupidus et locuples, tanti, quanti Pythius voluit; et emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature. Scalmum nullum videt. Quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ (quod sciam), inquit ille: sed hîc piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius. Sed quid faceret? nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis cum ex eo quæreretur, Quid esset dolus malus; respondebat, Cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi,

malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum.

XV. Quod si Aquilliana definitio vera est, ex omni vitâ simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec, ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, et circumscriptio adolescentium lege Lætoriâ; et, sine lege, judiciis, in quibus additur, "ex fide bonâ." Reliquorum autem judiciorum hæc verba maxime excellunt; in arbitrio rei uxoriæ, "melius, æquius:" in fiduciâ, "ut inter bonos bene agier." Quid ergo? aut in eo, quod "melius, æquius," potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, "inter bonos bene agier," quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatorem venditor, nec, qui contra se liceatur, emptor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Quintus quidem Scævola, P. filius, cum postulâsset, ut sibi fundus, cujus emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset; dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est,

qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant; ut, si minoris, quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes, existimant: ex quo Ennius, "nequidquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret." Vere id quidem, si, quid esset "prodesse," mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in iis libris, quos de Officio scripsit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ: singulorum enim facultates, et copiæ, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævolæ factum (de quo paulo ante dixi) placere nullo modo potest. Etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causâ, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed, sive simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucæ res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum sancitum est apud nos jure civili, ut, in his vendendis, vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam, cum ex XII tabulis satis esset ea præstari, quæ essent linguâ nuncupata, quæ qui inficiatus esset, dupli pœnam subiret; a jureconsultis etiam reticentiæ pœna est constituta. Quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui ædes in Cælio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscripsit insulam: vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius: huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognôssetque, Claudium ædes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, "quidquid sibi dare, facere, oporteret ex fide bonâ." M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater: (ut enim cæteri ex patribus, sic hic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus.) Is igitur judex ita pronuntiavit: cum in venumdando rem eam scîsset, et non pronuntiâsset, emptori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nôsset venditor.

Quod si recte judicavit, non recte frumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse, paucis ante annis, emerat. Hæ Sergio serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat: quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi, tollunt astutias: leges, quâtenus manu tenere possunt; philosophi, quâtenus ratione et intelligentiâ. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras, nec agitaturus? ipsæ enim, nullo insequente, sæpe incidunt: sic tu ædes proscribas,

tabulam, tanquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens? Hoc quanquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege sancitum est. Societas enim est, (quod, etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissime quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile, esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ, solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbrâ et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturæ et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa "Uti ne, propter te fidemve tuam, captus fraudatusve siem!" Quam illa aurea, "Ut inter bonos bene agier oportet, et sine fraudatione!"

Sed, qui sint "boni," et quid sit "bene agi," magna quæstio est. Q. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, "ex *fide bonâ*:" fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, socie-

tatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas contineretur: in his magni esse judicis, statuere (præsertim cum in plerisque essent judicia contraria) quid quemque cuique præstare oporteret.

Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab eâ, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum: malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt) mala bonis ponit ante. Nec vero in prædiis solum jus civile, ductum a naturâ, malitiam fraudemque vindicat; sed, etiam in mancipiorum venditione, fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit, de sanitate, de fugâ, de furtis, præstat edicto ædilium. Hæredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientiâ. Nec ulla pernicies vitæ major inveniri potest, quam in malitiâ simulatio intelligentiæ: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium propositâ, abstinere possit injuriâ?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem

exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus, hoc loco disserendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere, fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni.

Lucii Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græciâ Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserant hæredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos; qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur; quanquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. Sed cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset hæredem, "Hunc dico patronum agri Piceni et Sabini," (o turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil, præter nomen, pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat a suis, cum potest, injuste facit (ut *in primo* libro disserui), qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat

injuriam? Mihi quidem etiam veræ hæreditates non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione, quæsitæ. Atqui, in talibus rebus, aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso: nam eadem utilitatis, quæ honestatis, est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans, "Est istuc quidem honestum; verum hoc expedit," res a naturâ copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque, si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem unquam suspicaturum. At, dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione hæres posset scriptus esse, qui re verâ non esset hæres; in foro (mihi crede) saltaret. Homo autem justus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At vero, si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, *quibus possit*; noceat nemini, nisi lacess-

situs injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros hæredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat, (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit.

Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset, "ni bonus vir esset:" itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem nunquam judicaturum; ne aut spoliaret famâ probatum hominem, si contra judicâsset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates, noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc, nonne est turpe, dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate proverbium: cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, "quîcum in tenebris mices." Hoc quam habet vim, *nisi illam*, nihil expedire, quod non deceat,

etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percussione, hæreditates omnium posse convertere? Ut enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante naturâ.

XX. At enim, cum permagna præmia sunt, est causa peccandi. C. Marius (cum a spe consulatûs longe abesset, et jam septimum annum post præturam jaceret, neque petiturus unquam consulatum videretur) Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum et civem, (cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset) apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redactu-rum. Itaque factus est ille quidem consul; sed a fide justitiâque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cujus legatus, et a quo missus, esset, in invidiam falso crimine adduxerit.

Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum prætor esset, collegiumque *prætorum* tribuni plebis adhibuissent,

ut res nummaria de communi sententiâ constitueretur. Jactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum, cum pœnâ atque judicio; constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent: et cæteri quidem alius alio; Marius a subselliis in Rostra rectâ; idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res (si quæris) ei magno honori fuit: omnibus vicis statuæ; ad eas thus, et cerei. Quid multa? nemo unquam multitudini fuit carior.

Hæc sunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnunquam, cum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum, videtur: ut Mario, præripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit in eâ species, forma, et notio, *viri boni*. Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumenti sui causâ, criminari, præripere,

fallere? Nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis conferat in belluam, an in hominis figurâ immanitatem gerat belluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audaciâ potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidiâ. Id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Græcos versus de Phœnissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi:

"Nam, si violandum est jus, regnandi gratiâ
Violandum est: aliis rebus pietatem colas."

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit.

Quid igitur minuta colligimus, hæreditates,

mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est: probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem tetram et detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse, in eâ civitate quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; quâ hunc objurgatione, aut quo potius convicio, a tanto errore coner avellere? Potest enim (Dii immortales!) cuiquam esse utile fœdissimum et teterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut hæc duo verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare, videantur.

Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, esse possit: nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem cœpi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

"Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,"

inquit Accius. At cui regno? quod, a Tantalo

et Pelope proditum, jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiæ labes in animo censes habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitæ ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maximâ et gratiâ futurus sit et gloriâ? Quod si hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non idem honestum sit.

XXII. Quanquam id quidem, cum sæpe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro, judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque factum ejus a senatu laudatum est. Atqui, si speciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum per-

fuga unus, et gravem adversarium imperii, sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quîcum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere, superatum.

Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui nunquam utilitatem a dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causâ imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamiâ. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. filius, sententia: quas civitates L. Sulla, pecuniâ acceptâ, ex senatûs-consulto liberavisset, ut hæ rursus vectigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus: turpe imperio; piratarum enim melior fides, quam senatûs. At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloriâ fultum esse debet, et benevolentiâ sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dissensi. Nimis mihi præfracte videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis; *cum in* hos benefici esse deberemus; cum illis *sic agere*, ut cum colonis nostris solemus; eoque

magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum æquam esse dicebat: semper autem addebat, "Vincat utilitas." Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis reipublicæ, quam, cum utilem esse diceret, non esse æquam fateretur.

XXIII. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quæstionum: Sitne boni viri, in maximâ caritate annonæ, familiam non alere? In utramque partem disputat; sed tamen, ad extremum, utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quærit, Si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis. Hîc alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? Negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? Minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid? si una tabula sit, duo naufragi, [æque] sapientes; sibine utervis rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero: sed ei, cujus magis intersit, vel suâ vel reipublicæ causâ, vivere. Quid? si hæc paria in utroque? Nul-

lum erit certamen; sed, quasi sorte aut micando victus, alteri cedat alter. Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem est: quinetiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere, conabitur pater; silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris.

Quærit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat; cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoïcorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis, aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denariûm?

Perspicuum jam est, et quid mihi videatur, et quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, quæ nec vi nec dolo malo (ut prætores solent) facta sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur; si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot post inciderit in eundem morbum, nec ab eo, quîcum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit? Cum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ, vitæ et saluti consulendum.

Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo qui eum hæredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante, quam hæreditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum hæredem scripturus ille non esset; faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem; et id arbitror fuisse gravitatis. Sed, quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hæreditate nihil ceperit, nisi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut vel saltare eum, cum patriæ consulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optâsset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque insanus, quâ constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum! Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de novercâ: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus.

Quid? Agamemnon cum devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, quâ nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnunquam; neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sanâ mente deposuerit, repetat insaniens; reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta naturâ videntur esse, temporibus fiunt non honesta.

Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutatâ utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum.

Sed, quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentiâ quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitiâ, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et præstantiâ cernitur; altera in conformatione et moderatione continentiæ et temperantiæ.

XXVI. Utile videbatur Ulyssi, (ut quidem poëtæ tragici prodiderunt; nam, apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est) sed insimulant eum tragœdiæ, simulatione insaniæ militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium: at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacæ vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abjiciendam; quo-

niam, quæ honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulyssem, si in illâ simulatione perseverâsset? qui, cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

"Cuju' ipse princeps juris jurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit; ne coiret, institit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuo falleret."

Illi vero, non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, (id quod fecit) dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus et fabulas, et externa: ad rem factam, nostraque, veniamus. M. Attilius Regulus, cum, consul iterum, in Africâ ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is, cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam judicavit: quæ erat talis: manere in patriâ, esse domi suæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum.

Quis hæc neget esse utilia? quid censes? magnitudo animi et fortitudo negat.

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? Harum enim est virtutum proprium, nil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam (o stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suæ!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, et bonos duces, se jam confectum senectute. Cujus cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt: ipse Carthaginem rediit; neque eum caritas patriæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, et ad exquisita supplicia, proficisci: sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causâ, quam si domi senex captivus, perjurus consularis, remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne, si reipublicæ conducebat? Potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, cum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur; nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed, quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate, utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus; utilitatis nomen non tam splendidum quam necessarium ducimus.

Quid est igitur (dixerit quis) in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui Deum nihil habere ipsum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui Deum semper agere aliquid et moliri volunt, nunquam nec irasci Deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem perverteret. An, ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Attium,

"*Fregisti fidem.* Neque dedi, neque do, infideli cuiquam,"

quanquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur.

Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus videri quædam utilia quæ non sint, sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causâ ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum, valet. Sed, in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi. Est enim jusjurandum affirmatio religiosa. Quod autem affirmate, quasi Deo teste, promiseris, id tenendum est: jam enim, non ad iram Deorum, quæ nulla est, sed ad justitiam et ad fidem, pertinet. Nam præclare Ennius:

"O Fides alma, apta pinnis, et Jusjurandum Jovis!"

Qui igitur jusjurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi

(ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse, maximâ auctoritate philosophi affirmant; quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locupletiorem quærimus, quam principem populi Romani, qui, retinendi officii causâ, cruciatum subierit voluntarium? Nam, quod aiunt, minima de malis, id est, ut turpiter potius, quam calamitose; an est ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et fœditas turpificati animi debet videri? Itaque, nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

"Neque dedi, neque do, fidem infideli cuiquam,"

idcirco recte a poëtâ; quia, cum tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit; videant, ne quæratur latebra perjurio. Est autem jus etiam bellicum, fidesque jurisjurandi

sæpe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est perjurium: ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris: nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare, perjurare est: sed, quod ex animi tui sententiâ jurâris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

"Juravi linguâ, mentem injuratam gero."

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare perjurio. Cum justo enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum jus feciale, et multa sunt jura communia. Quod ni ita esset, nunquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. At vero T. Veturius, et Sp. Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: injussu enim populi

senatûsque fecerant: eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit: quod idem, multis annis post, C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatûs auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius et S. Atilius ex senatûs-consulto ferebant: quâ acceptâ, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo (cum in eâdem causâ esset) deprecante, accepta lex non est. Hîc ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est.

At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo judicio stetit, sed suscepit causam, ut esset judicium senatûs; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Pœnis redditi essent. Ita incolumis in patriâ Regulus restitisset: quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa, et pati, credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit,

id fieri honestum; immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec, quia utile, honestum est; sed, quia honestum, utile.

XXXI. Quare, ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut præstantius. Sed, ex totâ hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam, quod rediit, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum: nullum enim vinculum, ad astringendam fidem, jurejurando majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis; indicant sacratæ; indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionesque censorum; qui nullâ de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant.

Lucio Manlio, A. filius, cum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium (qui postea est Torquatus appellatus) ab hominibus relegâsset, et ruri habitare jussisset. Quod cum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri; accurrisse Romam, et cum pri-

mâ luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum; quod illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur: surrexit e lectulo; remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causâ desistere necesse esset: Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui, ad Anienem, Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Veserim fusi, et fugati: magnus vir in primis, et qui, perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi (quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent), si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, *bonus* auctor inprimis, scribit, ex decem nobi*lissimis*, qui tum erant missi, novem revertisse,

a senatu re non impetratâ; unum ex decem, qui paulo post, quam egressus erat e castris, redîsset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse jurejurando interpretabatur: non recte: fraus enim astringit, non dissolvit [perjurium.] Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paulo et Varrone, consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, cum id parvâ pecuniâ fieri posset; ut esset insitum militibus nostris aut vincere, aut emori. Quâ quidem re auditâ, fractum animum Hannibalis scripsit idem, quod senatus populusque Romanus, rebus afflictis, tam excelso animo fuisset. Sic, honestatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græce scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eâdem fraude, ut jurejurando liberarentur; eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos.

Sit jam hujus loci finis. Perspicuum est enim, quæ timido animo, humili, demisso, fractoque fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut

de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicæ, censuisset, aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sint flagitiosa, fœda, turpia.

XXXIII. Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestiâ, continentiâ, temperantiâ, continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaïci, atque Annicerii, philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis, floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. Nam, si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis firmâ constitutione, ejusque constitutionis spe exploratâ, (ut a Metrodoro scriptum est) continetur; certe hæc utilitas, et quidem summa, (sic enim censent) cum honestate pugnabit. Nam, ubi primum prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter *voluptates*? Fac nihil isto esse jucundius; quid *cogitari* potest turpius? Jam, qui dolorem sum-

mum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hîc dicit) satis fortiter de dolore; tamen non spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentiâ et temperantiâ, dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua hæret, ut aiunt: nam quî potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem consectatrices voluptatis.

Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt, rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, et in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas, esse potest, non plus quam amicitia,

si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur.

XXXIV. Conferamus igitur in pauca: nam, ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas; adspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum [et malorum], qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quæ videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio: nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil, habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, meâ quidem sententiâ, magnum: sed perinde erit, ut acceperis: quanquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tanquam hospites, erunt recipien-

di. Sed, ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clarâ voce patria revocâsset), aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea; tribues his temporis quantum poteris. poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere, tum et præsens tecum propediem (ut spero), et, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multo fore cariorem si talibus monimentis præceptisque lætabere.

NOTES.

BOOK I.

After the subversion of liberty in the republic, Cicero retired to his Pompeian villa and devoted himself to philosophical pursuits. He there wrote the following treatise on moral duties for the benefit of his son, a student at Athens. This subject, though a common one among the different sects, belongs peculiarly to those who placed the chief good in what is fit, as the Academics, Peripatetics and Stoics.

Cicero inclined to the opinions of the Stoics, modified however according to his own judgment.

Section I. Cicero exhorts his son not to forget his Latin, although he was in a Greek University, but to learn to write both these languages as becomes a philosopher and an orator.

Page 7. *Line* 2. *Cratippum.* The most learned Peripatetic philosopher of that age and a familiar acquaintance of Cicero.

7. 6. *Ad meam utilitatem.* "For my own improvement."

7. 9. *Ut par . . . facultate.* "That you may be equally perfect in your acquaintance with both languages." Or we may consider *Utriusque orationis* to refer to *philosophiâ* and *exercitatio dicendi.*

8. 2. *Tamdiu . . . . pœnitebit.* "And it will be your duty to wish it, so long as you are satisfied with the benefit you receive."

8. 4. *Nostra.* "My writings."

8. 4. *Peripateticis.* The Peripatetics were a sect of philosophers at Athens, disciples of Aristotle. They acknowledged the dignity of human nature and placed their *summum bonum*, not in the pleasures of passive sensation, but in the due exercise of the moral and intellectual faculties.

8. 8. *Legendis nostris.* That is, *Dum nostra leges.*

8. 10. *Nam philosophandi . . . . vindicare.* "For, allowing to some others the precedence in philosophy, should I assume to myself that which belongs to an orator, viz. to speak clearly, acceptably and with elegance, since I have spent my whole life in that study, I think it no more than I might reasonably lay claim to."

8. 11. *Multis.* Varro, Cato, and others.

8. 17. *Fere equârunt.* This may mean, equalled

them in the praise they received, or in number, as Cicero wrote in a short time many philosophical treatises.

8. 22. *Forense.* Orations were delivered before the judges in the forum, or in the comitium which was a part of the forum; afterwards in the basilicæ, which were spacious halls around the forum. Some were delivered in the senate, as those against Catiline.

8. 25. *Parum vehemens.* "Deficient in energy."

9. 2. *Tractare.* "To practise."

9. 8. *Contempsit.* That is, *Noluit tractare.* Isocrates adopted the oratorical and Aristotle the philosophical style.

Sec. II. His reasons for writing on this subject; the general use and importance of it; what sects of philosophers have a right to lay down any rules or precepts concerning it.

9. 12. *Ætati tuæ.* He was in his 21st year.

9. 15. *Latissime patere.* "To have the greatest influence."

9. 23. *Quæstio.* "Subject."

9. 24. *Nullis . . . . tradendis.* "Without giving some precepts on moral obligations."

9. 26. *Disciplinæ.* "Philosophical sects or systems." The Epicureans are here alluded to; they considered pleasure the supreme good and pain the greatest evil.

10. 4. *Si sibi ipse consentiat.* "If he is consistent with himself."

10. 7. *Dolorem.* "Pain."

10. 11. *Alio loco.* In his treatise. "De finibus bonorum et malorum," and in his Tusculan disputations.

10. 14. *Conjuncta naturæ.* "Consistent with human nature." The Stoics consider that to live according to nature is to live well; that nothing which is agreeable to nature can be in opposition to reason. Tuscul. Quæs. lib. iv.

11. 3. *A ratione.* "Rationally." *Institutio.* "Discussion."

Sec. III. The whole subject divided into two parts, ordinary and perfect duties. The general method he proposes to adopt in this work.

11. 7. *Ad finem bonorum.* "To our chief good."

11. 9. *Quibus . . . possit.* "To which the habits of our lives may in every respect be conformed."

11. 16. *Institutionem vitæ communis.* "Our conduct in the ordinary affairs of life."

11. 21. *Hoc.* This word is used for *illud* and refers to *medium officium.* Cicero often uses it in this way.

11. 24. *Medium.* "Ordinary." That is, not peculiar to a wise man, but common to all men.

11. 25. *Quod . . . . possit.* "For the doing of *which,* a reasonable motive can be given."

12. 8. *In rationem utilitatis cadit.* "Has profit for its object."

SEC. IV. The excellence of the nature of man. All virtues are agreeable to its dictates and result from them. Wherein honesty in general consists.

13. 8. *Hæc . . . . . futurum.* "The latter applies itself, as far as it is influenced by its senses, to that only which strikes and affects it at present, concerning itself very little for the past or future."

13. 13. *Earum.* Scil. *rerum,* not *causarum.*

13. 19. *Ad orationis et ad vitæ societatem.* "To an intercourse of words and actions."

13. 23. *Obiri.* "To be attended."

13. 27. *Majores ad rem gerendam.* "More active for business."

14. 14. *Humanarum rerum.* Meaning those things which others value, such as wealth, luxury, &c.

14. 27. *Cogitet.* Juvenal says,—

Scelus infra se tacitum qui cogitat ullum
Facti crimen habet.

"He who within himself devises any secret wickedness, hath the guilt of the fact."

14. 28. *Honestum.* What Cicero calls "honesty" in this work has a more comprehensive meaning than is usually given to this term. It means whatever wisdom, virtue, reason and benevolence require of us.

SEC. V. The beauty of honesty. Four general heads from which all duties arise.

15. 6. *Ut ait Plato.* In his dialogue entitled "Phædrus."

15. 11. *Rerum contractarum fide.* "In the faithful performance of promises."

15. 15. *Quæ . . . . sunt.* "Although these four heads have a mutual connection and dependence on each other."

15. 18. *Descripta.* "Mentioned."

SEC. VI. Prudence or the contemplation of truth the first of the general virtues, the most nearly allied to the nature of man. Two cautions concerning it.

17. 1. *Quibus . . . . laudabitur.* "If these errors were avoided, whatever study or pains may be devoted to virtuous and worthy objects, will justly be commended."

17. 4. *C. Sulpicium.* Caius Sulpicius Gallus. Livy states that when a tribune in the army of Paulus Æmilius in Macedon, he foretold an eclipse of the moon, first to the consul and then with his leave to the Roman army. The eclipse took place on the evening before the great battle of Pydna; the Romans being prepared for it were under no alarm, while their opponents were terrified and deemed it an omen of the fall of their king Perses.

17. 5. *Sex. Pompeium.* The uncle of Pompey the Great.

17. 7. *Cujus studio . . . . est.* "To be withdrawn, by our zeal for this, from the necessary

occupations of life, is in opposition to duty." When Syracuse was taken, the philosopher Archimedes was so engaged in solving a problem, that he was even ignorant that the soldiers were in possession of the town; in consequence of this he lost his life.

17. 11. *Tum agitatio . . . . . . continere.* "Then our mental activity which never rests, can supply us, without our exertion, with subjects for contemplation."

SEC. VII. Justice and liberality, two parts of the second general virtue which consists in the maintenance of human society.

18. 1. *Pro communibus.* That is, not as his own property exclusively.

18. 3. *In vacua.* "Into uninhabited countries."

18. 5. *Arpinas, Tusculanus.* Cicero was born at Arpinum and had a magnificent villa at Tusculum. He mentions these places because they were most familiar to his son.

18. 7. *Descriptio.* "Distribution."

18. 19. *In medium afferre.* "To devote to the public good."

18. 20. *Mutatione officiorum.* "By an interchange of kind offices."

19. 2. *Inferunt.* Scil. *Injuriam.*

19. 13. *Maximam partem.* Scil. *Quod attinet ad.* The sentence is elliptical and may be rendered "Men in general."

19\. 14. *Ut . . . concupiverunt.* Livy says that an inordinate love of power induced Tullia the daughter of Servius Tullius to murder her husband. The same motive induced Tarquinius Superbus to murder both his wife and father-in-law.

SEC. VIII. The desire of riches and honors a cause of injustice.

19\. 19. *Major.* "More elevated."

19\. 20. *Opes.* Not wealth, but the honors, authority and power which are obtained by wealth. Cicero in his "Lælius" makes this distinction between *opes* and *divitiæ:* Divitiæ, ut utare, opes, ut colare.

19\. 23. *Cujus fructibus.* "Upon the income of which." *Exercitum.* A consular army consisted of about 20,000 men.

20\. 3. *Ut . . . . . . oblivio.* "To be forgetful of justice."

20\. 7. *Nulla . . . . est.* "No alliance or faith is held sacred in the government of a kingdom." Lucian says—

> "*Nulla fides regni sociis, omnisque potestas*
> *Impatiens consortis est.*"

Examples to prove this may be found in the government of Romulus and Remus, of Romulus and Tatius, and of the Triumviri, M. Crassus, C. Julius Cæsar, and Cn. Pompeius.

20\. 8. *Latius patet.* "Has a more general application."

20\. 12. *Jura divina.* By pillaging the temples

of the gods, which were filled with gifts, and by carrying off a great amount of gold from the capitol. *Humana.* By laying waste those cities which were prepared to surrender themselves, by carrying on war against his country, and by endeavoring to overturn the government of the republic.

20. 21. *Perturbatione aliquâ animi.* "In a sudden burst of passion."

SEC. IX. The injustice of omitting to defend others considered.

21. 6. *Videndum est.* That is, *verendum est.*

21. 7. *In.* "In favor of."

21. 11. *Nam . . . . incidunt.* "For they act agreeably to one kind of justice inasmuch as they do no wrong to any one, but they offend against the other kind."

21. 15. *Eos ad rempublicam ne accessuros.* "That they need not engage in public affairs."

21. 24. *In eam.* "Towards the preservation of it."

22. 4. *Humani nihil a se alienum putat.* Literally, "Thinks nothing human should be foreign to him"—that is, that he ought to be concerned for the good of all men. Chremes was a character in the comedy of Terence entitled, "*Heautontimorumenos.*" When this sentiment was uttered in the theatre of Rome, it is said to have excited a general shout from the people.

SEC. X. That which is just in itself often ceases to be so by a change of time and circumstances. In some instances promises may not be binding.

22. 14. *Incidunt sæpe tempora.* Among these occasions may be reckoned that on which Cato, in violation of the laws against bribery, advised that money should be distributed to prevent the election of Lucceius as consul with Cæsar. On another occasion, Cicero, in consequence of the exigency of the times, decided that the vices which the equestrian order had been guilty of, should be connived at.

22. 16. *Fiuntque contraria.* "And assume an opposite character."

22. 17. *Ut . . . . . justum.* "To surrender a trust, for example, or perform a promise and other things relating to truth and fidelity, are duties which it may be just, in some cases, to depart from and omit."

22. 21. *Ne cui noceatur.* Justice would not require of us to surrender to a man in a violent passion, a sword which he had intrusted to us in his sober moments.

22. 22. *Ut . . . . . . serviatur.* If Apollo had refused to perform the promise he made to Phaethon, the dreadful conflagration described by Ovid, *Met.* 2. would not have happened.

22. 25. *Ut id effici.* "The performance of which." *Inutile.* "Injurious."

23. 4. *Iratus.* "In a fit of passion," because

his wife Phædra accused his son Hippolytus of an attempt upon her virtue. The death of Hippolytus and the infamous passion of Phædra are the subject of one of the tragedies of Euripides and of Seneca.

23. 7. *Inutilia.* But this should not depend upon the judgment of the promiser, but upon his to whom the promises were made. *Grotius.*

23. 10. *Te . . . venturum.* "That you will personally appear as an advocate for any one at his trial." *In rem præsentem venire*, means, to view a thing in person or immediately, or to go to the spot where it was done.

23. 17. *Jure prætorio . . . legibus.* The prætor's edicts and the laws are here distinguished from each other. When the *Prætor urbanus,* whose duty was to administer justice, entered upon his office, after having sworn to the observance of the laws, he published an edict or system of rules according to which he was to administer justice for that year. The edicts which he copied from those of his predecessors were called, *tralatitia;* those which he framed himself were called, *nova.* The word *leges* properly applied only to those acts which were passed by a general vote of the people upon the application of a magistrate.

23. 20. *Sed.* This word has here the sense of *et quidem.*

23 27. *Noctium induciæ.* This fraud is attributed by Plutarch, to Cleomenes the first, king of *Sparta.*

24. 5. *Regredi quam progredi mallent.* That is, not to be exorbitant in their demands, but rather to content themselves with less than to pretend to any more than was their due.

24. 8. *Sicut ipsi dixerant.* "According to the demand of each party."

Sec. XI. Justice due to all men. Limits to be observed in punishing those who have offended us. The laws of war inviolable.

24. 15. *Haud scio, an satis sit.* "I am not far from thinking it sufficient."

25. 2. *Carthaginem et Numantiam.* Both these cities were destroyed by Scipio Africanus.

25. 3. *Nollem Corinthum.* "I wish I might not add Corinth too." It was destroyed by L. Mummius.

25. 4. *Aliquid secutos.* "That they had something in view." Cicero wishes to excuse his ancestors from the charge of wanton cruelty in the destruction of Corinth, by saying that they had some motive in view, more particularly the situation of the place, which being so very convenient might induce the inhabitants to revolt.

25. 8. *Si mihi esset obtemperatum.* "If my advice had been followed;" that is by Pompey and Cæsar. Cicero frequently urged upon both of them the expediency of peace. This may be seen in many of his letters.

25. 12. *Murum aries percusserit.* By the Ro-

man policy, the inhabitants of besieged towns, who retarded their surrender till the battering ram had touched their walls, were deprived of life or liberty. Cicero thinks this practice should be tempered with mercy.

25. 16. *Earum patroni.* As the Sicilians under the patronage of the Marcelli, and the Allobroges under that of the Fabii. Among the Romans it was the duty of a patron to advise and defend his client, to assist him with his interest and substance, in short to do every thing for him that a parent should do for his child.

25. 17. *Feciali jure.* The *feciales* were priests or heralds among the Romans, established by Numa Pompilius. Their business was to determine every thing concerning the proclaiming of war and the making of treaties.

25. 20. *Rebus repetitis.* "After redress had been demanded." When the Romans thought themselves injured by any nation, they sent one or more of the *feciales* to demand redress; if it was not immediately given, thirty-three days were granted to consider the matter, after which war might be justly declared. Then the *feciales* again went to their confines, and having thrown a bloody spear into them, formally declared war against that nation.

26. 1. *Sacramento.* An oath was required of each soldier before he went to war. The form of it does not seem to have been always the same; its

substance was that he should obey his commander and not desert his standard. Without this oath, no one could justly fight with the enemy.

26. 5. *Eum missum factum esse.* "That he had been discharged."

Sec. XII. The forbearance of the ancient Romans towards their enemies. Some wars are only for empire, others for safety; the different conduct to be observed in each.

26. 6. *Persico bello.* "In the war with king Perses," not with the Persians.

26. 15. *Status dies.* "An appointed day of trial."

26. 21. *Contra.* Scil. *Nos.*

26. 16. *Auctoritas.* "The right of property." By the laws of the xii tables, a Roman citizen could obtain a legal claim to a farm or any immovable thing by an uninterrupted possession of it for two years. A stranger was not allowed the same privilege. The time necessary to acquire a prescriptive right to real property at this day is different in different countries. In England it is sixty years; in some of the United States twenty, in others twenty-five or thirty years.

26. 27. *Aliter, si est inimicus.* In the forum before the judges. *Aliter, si competitor.* In the Campus Martius, where the assemblies of the people for creating magistrates were usually held.

27. 7. *Crudelis Annibal.* On account of his treatment of the inhabitants of Saguntum.

27. 8. *Illa præclara.* The lines which follow are a quotation from an heroic poem of Ennius.

27. 12. *Vitam cernamus.* That is, *De vitâ dimicemus.*

27. 13. *Vosne . . . . experiamur.* "Let us prove by our courage whether the goddess fortune chooses that you or I shall be victorious, or what may be the result."

27. 16. *Me parcere certum est.* "I have determined to restore."

27. 17. *Dono.* Scil. *vobis captivos. Ducite* Scil. *eos vobiscum.*

Sec. XIII. Promises made to an enemy are as binding upon individuals as upon a state. Justice due to slaves. Secret injustice more odious than that which is undisguised.

28. 10. *Ærariis.* Those were so called who were deprived by the censors of the right of suffrage and of serving in the army, and only retained as citizens that they might pay their taxes. The censors who were appointed to estimate the fortunes and to inspect the morals of the citizens, had the power of inflicting various marks of disgrace on those who deserved it. A senator they expelled from the senate house, an eques they deprived of his public horse, and any other citizen they removed from a more honorable to a less honorable

tribe, or deprived him of all the privileges of R
man citizens except liberty.

29. 1. *Quibus . . . . . . præbenda.* "Th
prescribe well, who require us to treat these
hired persons, to exact their labor and pay the
their just dues."

Sec. XIV. Of liberality. Three cautions to
observed concerning it.

29. 14. *Videndum . . . . cæteris.* "We mu
take care that our liberality be not prejudicial
those upon whom it is our intention to bestow
or to others."

29. 17. *Pro dignitate.* "According to l
merit."

29. 24. *In eâdem . . . . convertant.* "A
guilty of as great injustice as if they should co
vert the property of others to their own benefit."

30. 6. *L. Sullæ.* The proscription list of L
cius Cornelius Sylla is here referred to, by whi
two thousand men from the flower of the equ
trian and senatorial ranks were doomed to dea
and their property confiscated for the benefit
Sylla's friends. The tyrant exercised his power
such an insolent and despotic manner, with rega
to the confiscated goods, that his applications
them from the tribunal were more intolerable th
the confiscations themselves. He gave to han
some prostitutes, to harpers, to buffoons and to t
most wicked of his enfranchised slaves, the re

venues of whole cities and provinces, and compelled women of condition to marry some of those ruffians.

30. 6. *C. Cæsaris.* Cæsar bestowed upon his friends many of the goods belonging to the party opposed to him. He freed C. Scribonius Curio, a most iniquitous tribune of the people, from debt, that he might defend his interests at Rome.

30. 13. *Proximos.* Parents, children or wives.

30. 14. *Relinqui.* That is, by the right of inheritance.

30. 19. *Quâdam gloriâ.* "By a love of distinction."

30. 25. *Delectus esset dignitatis.* "A distinction may be made in favor of that which is most worthy."

Sec. XV. Our favors should be bestowed upon the most meritorious. Gratitude an important duty.

31. 6. *In quibus . . . virtutis.* "With whom, we do well, if we find the shadows of virtue."

31. 14. *Illæ virtutes.* That is, modesty, temperance and justice.

31. 14. *Ferventior.* "Too ardent and impetuous."

31. 15. *Attingere.* "To belong to."

31. 26. *Quod . . . . Hesiodus.* In his poem on agriculture, entitled, Ἔργα καὶ Ἡμέραι.

31. 22. *Ineunda.* "To be gained."

31. 26. *Majore mensurâ.* "With interest." Seneca says a man deserves to be called ungrateful who does not always return a favor with interest.

32. 9. *Non reddere . . . . injuriâ.* "Not to return a favor is unbecoming an honest man, provided he can do it without injustice."

32. 11. *Acceptorum . . . . habendi.* "A distinction should be made between the favors we have received."

32. 12. *Maximo cuique.* Scil. *beneficio.*

32. 23. *Quod contra fit a plerisque.* "The contrary of which appears in the conduct of most men."

Sec. XVI. The principles of human society. What society especially inculcates.

33. 4. *Repetendum altius videtur.* "We ought to investigate more closely."

33. 19. *Ut quæ . . . . . communia.* "That whatever has been assigned by the laws and by civil rights may be kept as it has been set down; that every thing else should be according to the spirit of the Greek proverb, that all things are in common among friends." The Greek proverb, *Τά τῶν φίλων πάντα κοινά*, is attributed to Pythagoras of Samos.

33. 25. *Re.* "Example."

33. 27. *Quasi . . . . . accenderit.* "Lights, as *it were,* another's torch by his own, which gives

him none the less of light, for that it gave to another."

34. 11. *Vulgaris . . . finem.* "The bounty which is imparted to all should be kept within the limits prescribed by Ennius."

Sec. XVII. He proceeds to describe the various relations of society and the duties belonging to them.

34. 15. *Ut enim . . . . civitatis.* "For, to take our leave now of that which is universal, there is a nearer one among those of the same race, nation or language, by which men are especially connected; there is a closer one yet among those of the same city."

34. 19. *Porticus.* The piazzas were among the most splendid ornaments of the city of Rome. They took their names either from the edifices to which they were annexed or from the builders of them, and were used chiefly for riding or walking under cover. The senate and courts of justice were sometimes held in them. There authors recited their works and philosophers used to dispute. They were generally paved, supported by marble pillars and adorned with statues.

34. 22. *Arctior . . . . concluditur.* "But there is a still closer bond of alliance between those of the same family, for it is reduced to very narrow limits from that immense association of mankind."

35. 5. *Consobrinorum, sobrinorumque.* "Of first

and second cousins." These two terms which are often confounded may be thus distinguished: the children of two sisters are properly *consobrini*, as those of two brothers are *patrueles*, and of a brother and sister, *amitini*. Those are called *sobrini*, who are children of *patrueles*, *consobrini* or *amitini*.

35. 12. *Monumenta majorum.* Meaning statues, trophies, or images. We are told by Pliny, that the halls of great men among the Romans were adorned with waxen images of their deceased friends, and that when any one of the family was to be buried, these images were carried in procession. Various pillars and statues were erected at Rome in honor of distinguished men and to commemorate illustrious actions. These monuments were considered honorable to all the descendants of those for whom they were intended.

35. 13. *Sepulcra habere communia.* The Romans erected tombs either for themselves alone, with their wives, *(sepulcra privata vel singularia,)* or for themselves, their family or posterity, *(communia, familiaria et hæreditaria,)* likewise for their friends who were buried elsewhere, or whose bodies could not be found—*(cenotaphia).* The dead were at first usually interred; but the custom of burning them was early adopted from the Greeks; it did not however become general till towards the end of the republic. After the pile was burnt down, the bones and ashes were gathered into an urn and placed in a sepulchre. The whole cus-

tom is beautifully described by Tibullus, L. III. E. 2.

35. 23. *Copulatius.* This word may be taken in an active sense, as if *copulantius*, "uniting," which some substitute for it.

36. 1. *Ultro citro datis, acceptis.* "Mutually given and received."

36. 10. *Pro quâ . . . . profuturus.* After the examples of the Decii, of Codrus and others.

36. 12. *Quo . . . . . fuerunt.* In allusion to Julius Cæsar, Mark Antony, &c.

Sec. XVIII. In liberality the necessity of the person should be considered. Magnanimity the third general virtue, most honorable of all.

37. 3. *Vel sine nobis.* "Even without our assistance."

37. 4. *Ita . . . . . temporum.* "Thus in some instances, the degrees of relationship will not be so deserving of consideration as the circumstances of the individual."

37. 7. *In fructibus percipiendis.* "In getting in his harvest."

37. 12. *Ut boni . . . . fiat.* "That we may be good calculators of our duties, and by adding and subtracting, see what amount may be left."

37. 22. *Atque . . . . . diximus.* "We have shown with sufficient clearness how virtue and honesty, from which our duty immediately flows,

are derived from those things which concern human society."

37. 27. *Genera.* "General heads."

38. 4. *Vos . . . . . sanguine.* These quotations are from Ennius, in which the poet accuses the Roman young men, because they were surpassed in bravery by the virgin Clœlia, who, when given as a hostage to Porsena, king of Etruria, swam over the Tiber and returned to Rome. *Animum gerit* are understood in the 5th line. Salmacis was the name of a nymph presiding over a stream, which was said to soften and effeminate those who washed in it; hence the appellation was probably bestowed proverbially on men of suspected courage, who might be supposed ready to surrender their spoils to a braver antagonist. The word *Salmaci* is in the vocative case.

38. 10. *Quasi pleniore ore.* "As it were, in a loftier strain."

38. 10. *Hinc rhetorum campus.* "Hence a common field for rhetoricians when speaking of Marathon," &c.

38. 11. *Marathone.* Marathon was a plain or country in Attica, probably with a town of the same name, famous for the victory of Miltiades over the Persians. *Salamis* was an island and town near Attica, near which Themistocles obtained a victory by sea over the Persians. *Platœa* was a city in Bœotia, famous for the victory of the Greeks over Mardonius. *Leuctra* was a small

town or village in Bœotia, where Epaminondas, the Theban general, gained a splendid victory over the Lacedæmonians.

38. 16. *Declaratur . . . . . militari.* "The love of military glory is evident from the fact that we see statues generally represented in a military garb."

Sec. XIX. Courage not a virtue unless accompanied by justice, truth, &c. A man of a noble spirit will never injure another, but rather protect him from injury; he will scorn the applause of the ignorant multitude.

38. 20. *Pro suis commodis.* As in the case of Demosthenes against Philip, or of Cicero against Mark Antony.

38. 25. *Æquitate.* Which regards the general good, not that of individuals. Hence Agesilaus says there would be no need of fortitude if we were all just.

39. 5. *Suâ cupiditate.* "By its own unreasonable passion."

39. 10. *Quæ sunt ex mediâ laude justitiæ.* "Which qualities are the principal and constituent parts of justice."

39. 13. *Innascitur.* So in Juvenal: "*Neglectis urenda filix innascitur agris.*"

39. 14. *Morem.* "Disposition." The Lacedæmonians were inured from their youth to labor; their laws required them to make war a profession.

39. 23. *Opes.* "Power."

40. 9. *Qui .... gloriam.* "This situation is truly dangerous, for there is scarcely any one found, who, when he has gone through labors and difficulties, does not expect applause as a kind of reward for his achievements."

Sec. XX. In what true greatness of soul consists. The love of glory often occasions the loss of liberty. The preservation of inward tranquillity one of the most important duties.

40. 14. *Rerum externarum.* Such as honors or wealth.

40. 18. *Nullique .... succumbere.* "To be a slave to no man's will, to his own irregular passions, or to the caprice of fortune."

40. 23. *Vitæ . . rerum.* These words are probably governed by *periculorum;* some, however consider them governed by *causâ* understood.

40. 25. *Splendor et amplitudo.* "Beauty and excellence."

41. 10. *Ut ..... discedas.* "That you offend in no respect against nature."

41. 15. *Labore.* "By pain."

41. 24. *Nec vero ..... nonnunquam.* "Neither ought places of power to be sought after, but rather, at some times to be refused when offered, at others to be laid aside." *Deponenda nonnunquam.* As in the case of Sylla who gave up the office of *dictator* and retired to a solitary retreat at Puteoli;

or of L. Tarquinius Collatinus, who, because he was one of the Tarquins so much abominated by the Roman people, laid down his office of consul and retired to Alba in voluntary banishment.

42. 7. *Philosophi.* Among whom were Socrates, Plato and Aristotle.

42. 9. *Vixeruntque .... familiari.* See the accounts of Q. Cincinnatus, C. Fabricius and Cu. Dentatus.

42. 10. *His idem ...... velis.* "With these the same object was in view as with kings, to be in want of nothing, to be under the control of none, to enjoy perfect freedom; the peculiarity of which is to live as you please."

SEC. XXI. A public and private life compared. Those best qualified should serve the state. Rules to be observed.

42. 14. *Quare cum ..... otiosis.* "This then being the common design of those who are ambitious of power, and of those whom I have mentioned as men of retirement."

42. 22. *Eorum.* Scil. *Vita.*

42. 24. *Quapropter .... dediderunt.* "Wherefore we must, perhaps, make allowances for those, if they decline engaging in public affairs, who having a superior genius, have devoted themselves to study."

42. 27. *Valetudinis.* As in the case of P. Scipio, the son of the elder Africanus.

43. 7. *Quorum . . . . . infamiam.* "We cannot but approve their judgment, so far as they despise applause and consider it of no value; but the truth is, they seem to fear labors and dangers as if they were the shame and dishonor attendant on failures and repulses."

43. 12. *Parum sibi constant.* "Are inconsistent." Because in avoiding one extreme, they run into the other.

43. 16. *Adjumenta rerum gerendarum.* "The qualifications for public life."

43. 22. *Magnificentia.* "Magnanimity." By *despicientia* we are not to understand that perfect apathy is recommended, but rather the disregard of that which lies wholly within the power of others or of fortune.

43. 27. *Quominus . . . . feriat.* "In as much as there are fewer things in their lives, exposed to the caprice of fortune." Plato says, that government would be a happy one in which philosophers should become rulers and rulers become philosophers.

44. 9. *Ut . . . . facultatem.* "That he himself be qualified for the management of it."

44. 10. *Temere desperet.* This was said of Pompey, who when conquered by Cæsar at Pharsalia, had it in his power to renew the war by sea, as his fleet was a most powerful one.

44. 11. *Aut nimis confidat, propter cupiditatem.*

As in the defeat of Flaminius at the lake of Thrasymenus, or of Terentius Varro at Cannæ.

SEC. XXII. Greatness of mind can be exhibited in the affairs of peace as well as of war. Examples to prove this.

44. 16. *Minuenda.* "Must be cautiously received."

44. 27. *Areopagitas.* The judges of the Areopagus, a seat of justice near Athens. The time of its institution is unknown. Some suppose that Cecrops, the founder of Athens, established it, while others give the credit of it to Cranaus and others, as Cicero does, to Solon. The most worthy of the Athenians were admitted as members and such archons as had discharged their duty with fidelity. In this court they took cognizance of murders, impiety, and particularly of idleness, which they deemed the cause of all vice.

45. 2. *Semel.* When the Persians under the command of Xerxes were driven from Greece and put to death by the courage and sagacity of Themistocles.

45. 5. *Nihil dixerit.* "Could name no instance."

45. 10. *Imperium dilatatum.* This is not to be understood as to the geographical extent of the country over which Sparta once ruled, but as to the predominance of that state in Greece, which is to be esteemed or valued by the exploits of Pausanias and Lysander.

45. 21. *Privatus.* That is, holding no public office.

45. 22. *Ti. Gracchum interemit.* Because he caused to be enacted a law pernicious to the interests of the Roman people.

45. 23. *Non solum . . . . . ratione.* "Does not come wholly under the head of civil affairs."

45. 27. *In quod invadi solere audio.* "Which I hear is commonly ridiculed."

45. 28. *Improbis et invidis.* Referring, probably, to Sallust, Mark Antony and Lucius Piso, who accuse Cicero of uttering this verse in reference to himself, when Catiline was driven from the city.

46. 1. *Cedant arma togæ.* "Let warlike arms give place to the gown of peace."

46. 13. *Frustra . . . habiturus.* "That he should have in vain gained a third triumph had he not, by my services to the republic, had a city to triumph in."

46. 14. *Tertium triumphum.* When Mithridates and Tigranes were conquered.

SEC. XXIII. The body should be attended to that it may be able to bear fatigues; but it is the mind that makes truly great men.

47. 4. *M. Catonis.* *Consilio* is here understood: in some editions it is expressed. So confident was Cato of the necessity of this third and last war against the Carthaginians that he never gave *his opinion* in the senate upon any point whatever

without adding these words, "And my opinion is that Carthage should be destroyed." He died soon after the war commenced.

47. 6. *Quare . . . . faciamus.* "Wisdom, therefore, in deciding on civil affairs is more to be desired than courage in fighting; but we must be careful that our design be not the avoiding of war rather than the promotion of the public good."

47. 13. *De gradu dejici.* "To be deprived of his advantage." This is a metaphor taken from the gladiatorial combats; so *stare in gradu.* "To stand firm."

47. 15. *Hoc . . . illud. Hoc* refers to the verbs *non perturbari nec dejici; illud* to *præcipere* and the verbs following.

Sec. XXIV. Cool and deliberate councils to be preferred. We should expose ourselves rather than the public affairs to danger. They are to blame who hazard the loss of their armies rather than their own reputation.

48. 1. *Quid.* Scil. *fiat.*

48. 2. *Rebus agitatis.* "When the circumstances have been carefully considered."

48. 7. *Calida.* "Rash."

48. 9. *Nunquam committendum est.* "We should never give occasion."

48. 12. *Sine causâ.* For in this consists the distinction between courage and temerity.

48. 15. *Periculosas curationes.* "Dangerous methods of cure." So in Ovid,

> "Cuncta prius tentata; sed immedicabile vulnus
> Ense recidendum, ne pars sincera trahatur."

48. 16. *Ancipites.* "Uncertain." That is, which may restore to health or be the cause of death.

48. 19. *Quâvis ratione.* "By any means in his power." That is, even with danger or loss.

48. 19. *Eoque magis . . . . . mali.* "And so much the more, if you can obtain greater benefit when the affair is successfully accomplished, than injury, if it be attended with danger." An illustration of Cicero's meaning may be found in the life of Alexander the Great. When that monarch was so severely indisposed that his physicians dared not give him any medicine because they thought themselves not so certain of the cure as of the danger they must incur in the application, Philip, the Acarnanian, attempted the cure. Alexander took the remedies offered, although he had been advised in a letter from Parmenio "to beware of Philip whom Darius had prevailed upon to take him off by poison," thinking it better to trust a physician of doubtful faith than to perish by an undoubted malady. The result showed that his opinion was correct.

49. 6. *Vertit ad extremum omnia.* "Caused the ruin of all."

49. 7. *Arginussis.* These were small islands near *Lesbos.* They are formed of a white, argilla-

ceous soil, from which circumstance they probably took their names.

49. 13. *Invidiam.* He was afraid they would suspect him of treacherous communication with Epaminondas. The battle here referred to was fought at Leuctra.

49. 17. *Cunctando.* "By wise delays." Fabius Maximus, in his contests against Hannibal, did not fight in the open field like his predecessors, but continually harassed his enemy by countermarches and ambuscades, for which he received the name of *Cunctator*, the delayer.

49. 19. *Postque magisque.* That is, *Non modo post obitum, sed magis etiam, quam cum viveret.*

SEC. XXV. Rules to be observed in the government of the states and the administration of justice.

50. 11. *In nostrâ republicâ.* Referring to the seditious schemes of the Gracchi, the secession of the plebeians to the sacred mount beyond the river Anio about three miles from Rome, and many other similar instances of discord.

50. 13. *Bella civilia.* Occasioned by Sylla, Catiline, Cæsar, and the Triumviri.

51. 1. *Contra.* Scil. *rempublicam.*

51. 2. *Non eos . . . . . velint.* Because there may be a difference of opinion upon the most important subjects and yet no enmity exist. Cato thought that Carthage ought to be destroyed, and

Scipio Nasica, that it ought to be preserved; yet no one believes there was any hostility between these distinguished men.

51. 3. *P. Africanum et Q. Metellum.* He refers to the younger Africanus and Q. Metellus Macedonicus. Of their disagreement Cicero thus speaks in his treatise on friendship: "Scipio estranged himself from Quintus Pompeius, you well know, solely upon my account; as the dissensions which arose in the republic alienated him also from my colleague, Metellus; but in both instances he preserved the dignity of his character, and never suffered himself to be betrayed into the least improper warmth of resentment."

51. 6. *Inimicis.* Not enemies, but those who differ from us in opinion.

51. 9. *In juris æquabilitate.* "Where all enjoy equal privileges."

51. 18. *Punitur.* This verb is used with an active signification in the passive voice.

51. 22. *Et ne . . . . . quidem.* "And that some be not severely punished, whilst others are scarcely questioned for the same offences."

Sec. XXVI. Eminent men should guard against haughtiness in prosperity and dejection in adversity. Friends to be consulted in our prosperity and flatterers avoided.

52. 14. *Filio.* Alexander.

52. 25. *In gyrum.* An allusion is here intended

to the ring in which colts are driven by horse breakers. So in Virgil G. III. 190.

. . . . "*Ubi quarta accesserit æstas,*
Carpere mox gyrum incipiat, gradibusque sonare
Compositis."

53. 5. *Adulari.* This verb has here a passive signification. "To be deceived by flattery."

53. 12. *Et maximi animi. Et* eas *maximi animi.* "And such as exhibit the greatest magnanimity."

53. 18. *Interjecti.* For *medii.* "Occupying a middle place between philosophers and statesmen."

53. 25. *Modo dignis.* "Provided they are deserving."

Sec. XXVII. The virtues contained under the fourth head of honesty. Whatever is honest is becoming. Two sorts of propriety, and the nature of each defined.

54. 4. *Sequitur.* "It remains." For *reliquum est.*

54. 18. *Tribus superioribus.* Justice, prudence and fortitude.

55. 11. *Confusum.* "Incorporated."

Sec. XXVIII. Poetical propriety defined. Propriety relates to the actions both of the mind and body. Reason should be the governing faculty.

56. 3. *Æacus aut Minos.* They are said to be sons of Jupiter. For the integrity and moderation

displayed in their lives they were made judges in the infernal regions.

56. 4. *Oderint dum metuant.* "Let them hate me, whilst they dread me too." A quotation from Ennius.

56. 6. *Natis sepulcro ipse est parens.* "The bowels of the parent are a tomb for the children." A verse which the poet Accius puts into the mouth of Atreus, who had killed the children of Thyestes and served them up to him at a banquet.

56. 16. *Partes.* "Duties."

56. 19. *Efficitur . . . . . appareat.* "It is made evident how widely applicable that propriety is which belongs to the nature of honesty."

56. 27. *Ordine.* That every thing may be done in its proper place and season. *Constantiâ.* That the appetite may always be subject to reason.

56. 28. *Moderatione.* That we may not be violent in words or actions.

57. 1. *Adhibenda . . . . . reliquorum.* "A respect for every excellent man and for others too, should be observed in our intercourse with mankind."

57. 12. *Ad convenientiam conservationemque naturæ.* "To do that which is agreeable to nature and to the maintenance of her laws."

SEC. XXIX. Watchfulness and consideration

necessary to the subduing of the passions. Of jests and diversions.

59. 13. *Plautus.* A distinguished comic poet, born at Sarsina, in Umbria. He wrote twenty-five comedies, only twenty of which are extant. He died one hundred and eighty-four years before the Christian era.

59. 14. *Philosophorum Socraticorum.* As may be seen in the dialogues of Plato.

59. 18. *Alter . . . obscœnitas.* "The one, if made at a seasonable time and when the mind is disengaged from business, is worthy of a gentleman; the other unworthy of any man, if obscene language be used for an unbecoming sentiment."

59. 22. *Ut ne . . . . . . delabamur.* "That we may not, in such moments, utter every thing too freely, nor, when elated with pleasure, indulge in any thing disgraceful."

59. 25. *Campus.* Among the Roman youth, the Campus Martius was a favorite resort for various kinds of amusement and exercises.

SEC. XXX. The excellence of man's nature. Difference in the dispositions of men shown by a number of examples.

61. 10. *Magis de industriâ.* "More studied."

61. 14. *Vita tristior.* "More gravity in his deportment."

61. 22. *Præcipere.* "To anticipate."

61. 25. *Factum Solonis.* When the Athenians

tired out with a long and troublesome war against the Megarians for the island of Salamis, made a law that no one for the future, under pain of death, should, either by speech or writing, propose that the city should assert its claim to that island, Solon was very uneasy at so dishonorable a decree. Feigning himself insane he rushed into the market-place with a cap upon his head and there sang an elegy consisting of a hundred beautiful lines, beginning thus:

> "Hear and attend: from Salamis I came
> To show your error."

The people were so far influenced by what he said that they repealed the law, and once more undertook the war, having invested Solon with the command.

62. 5. *Sullæ.* Scil. *Deserviisse.*

62. 9. *Itemque . . . . . videatur.* "And that a man however noble, may make himself appear, by the style of his conversation, to be merely one of the multitude." That is, will suit his language to the humors and capacities of the ignorant and vulgar.

XXXI. Every one should follow the bent of his own mind, provided it be innocent.

63. 12. *Ne . . . . . . irrideamur.* "That we may not, by larding our conversation with expressions from the Greek, as some do, expose ourselves to merited ridicule."

63. 17. *Mortem sibi conscisceret.* Cicero is not to be considered here an advocate for suicide; in his "Somnium Scipionis," he has expressly condemned it. He is now telling what is consistent with the principles of the Stoics.

63. 19. *M. Cato.* Cato, the younger. When Scipio had been defeated, partly from not regarding the advice of Cato, the latter fortified himself in Attica, not however with the intention of supporting a siege. When Cæsar approached the city, Cato disdaining to fly, stabbed himself rather than fall into the conqueror's hands. He had previously been reading Plato's treatise on the immortality of the soul.

64. 5. *Ad id.* To destroy the suitors of Penelope and possess her in safety. See Homer's Odyssey.

64. 6. *Quo animo traditur.* "According to the character which is given of him."

64. 8. *Quid quisque habet sui.* "What is the peculiar disposition of each one."

64. 16. *Fabulas.* "Parts."

64. 17. *Epigonos.* A tragedy of Euripides. It required loud voices, because it represented the taking of Thebes by the Epigoni.

64. 17. *Medum.* A son of Medea, whose adventures, as well as those of his mother, have furnished materials for the poets. A tragedy of Pacuvius, a Latin poet, is here referred to.

64. 18. *Menelippam.* Sister of Antiope, queen of the Amazons, taken by Hercules when he made

war against that celebrated nation. She was ransomed, and Hercules received in exchange the arms and belt of the queen. From this adventure the poet Accius composed the tragedy referred to, which required more action than voice.

64. 18. *Clytæmnestram.* Wife of Agamemnon, celebrated for her connection with Ægisthus. The tragedy referred to was written by Accius.

64. 18. *Rupilius. Æsopus.* Celebrated actors, and friends of Cicero. *Elegit* is understood.

Sec. XXXII. Duties arising from men's several stations and professions. What usually determines men in the choice of a course of life.

66. 9. *Prodicium.* "Of Prodicus," a rhetorician of Cos. He was the author of the beautiful allegory in which virtue and pleasure are introduced, as attempting to make Hercules one of their votaries.

Sec. XXXIII. What should be considered in the choice of a profession. Caution to be observed in the imitation of our ancestors.

67. 6. *Est revocandum.* "Must be referred."

67. 10. *Ut . . . . claudicare.* "That we may during the continuance of our lives be able to preserve a proper consistency, and not falter in the performance of any duty."

67. 19. *Qui . . . . vitæ.* "He, then, who has *chosen* a course of life suitable to his disposition, *provided* that disposition be not vicious, should

adhere to it, (for that is most important,) unless perchance he discovers that he has been mistaken in his choice."

68. 11. *Sui.* Scil. *patris.*

68. 13. *Concionibus tenere.* "To harangue."

68. 19. *Cui dedecori esse.* "That children should bring disgrace upon this."

SEC. XXXIV. The respective duties belonging to each age. Duties of magistrates, private citizens, and strangers.

69. 18. *Duplex.* By the immorality and the effect of the example on the young.

69. 25. *Se gerere.* "To represent."

70. 5. *Peregrinæ . . incolæ.* The first of these terms is applied to a native and inhabitant of a foreign country, when occasionally residing in another: the second, to a foreigner having in another country a fixed residence but not possessing there political rights.

70. 6. *Nihil . . . . . curiosum.* "Not to pry into the affairs of others, and by no means to be curious about the secrets of a state to which he does not belong."

SEC. XXXV. Decorum shows itself outwardly in three things. Rules of modesty taken from nature in the frame of our bodies.

70. 21. *Corporis . . . . . rationem.* "To have shown good judgment in the formation of our bodies."

71. 11. *Cynici.* A sect of philosophers whose object was to subdue the passions and produce simplicity of manners. The rigorous discipline of the first Cynics, however, degenerated afterwards into the most absurd severity. The sect fell gradually into contempt.

71. 17. *Liberis dare operam.* "To beget children."

71. 18. *Pluraque . . . . disputantur.* "And many other things to the same purpose are urged by these Cynics against modesty."

Sec. XXXVI. Two kinds of beauty. Rules respecting the apparel, gait and outward ornaments, but particularly the emotions of the mind.

72. 19. *Formæ dignitas.* "Beauty of the countenance."

72. 27. *Pomparum ferculis similes.* "Imitating the slow pace of processions." *Ferculum* was a frame upon which the images of the gods were carried at the public games.

Sec. XXXVII. Decorum in speaking. Rules for public oratory and common conversation.

73. 17. *Contentionis . . sermonis.* The first of these signifies that vehement speaking which is observed in forensic disputes; the latter, the manner of speaking in common conversation.

74. 10. *Optime uti.* "To be perfect masters of."

74. 16. *Cæsar.* This was Caius Cæsar, a tragic

poet and orator whom Cicero highly commends in his "Brutus."

74. 17. *Ut . . . vinceret.* "So that in forensic discussions, by his easy, familiar way of talking, he gained an advantage over the powerful oratory of others."

74. 25. *Vicissitudinem non iniquam putet.* "Let him not think it unreasonable that others should have their turn to speak."

75. 3. *Detrahendi causâ.* "To disparage them."

75. 4. *Per ridiculum aut severe.* "Jocosely or in earnest."

75. 10. *Utcumque aderunt.* "Whatever subjects shall present themselves."

SEC. XXXVIII. Our conversation should be free from passion. To boast is unbecoming.

75. 25. *Contentione.* "Vehemence."

76. 6. *Magnâ parte.* "Generally."

76. 19. *Militem Gloriosum.* "The braggart soldier," as exhibited in the character of Thraso, in the "Eunuch" of Terence.

SEC. XXXIX. What kind of a house is adapted to a distinguished man. Three rules of propriety in our actions.

77. 2. *Quæ . . . . . putabatur.* "Which being visited from curiosity by the people, was thought to have contributed to advance its owner, though a kind of upstart, to the dignity of the consulship." The term *novus* is applied here, not because his

family was not an ancient one, since it was established in the time of Numa; but because no one of that name had been consul.

77. 7. *Repulsam.* "Disappointment." By not obtaining the office of consul.

77. 12. *Ratio.* "Regard."

77. 19. *O domus . . . . domino.* "O ancient house! by how different a master, alas, are you now ruled!" This is a verse of Ennius in which he refers to the degenerate posterity of Antius.

77. 20. *Quod . . . . . dicere.* In allusion to some of Cæsar's party, and particularly to Mark Antony, who inhabited a house which had formerly been the residence of Pompey.

78. 2. *Villarum magnificentiam.* Lucullus expended on sumptuous villas, walks and baths, the immense sums of money he had amassed in the wars. Even now, when luxury has made so much greater advances, the gardens of Lucullus are numbered with those of kings.

SEC. XL. Order to be observed in our words and actions. In what it consists. The duties arising from it.

78. 22. *Modestiam.* This word signifies here the art of doing or saying every thing at the proper time and place, and is usually translated "moderation:" perhaps "discretion" would be the better word.

79. 26. *Sophoclem.* A celebrated tragic poet of Athens.

80. 4. *In athletarum probatione.* "When witnessing a contest of wrestlers."

80. 12. *Ab humanitate discrepant.* "Are offensive to good manners."

Sec. XLI. Propriety to be observed in trivial actions. We should profit by the conduct of others.

81. 18. *Eo fere deferri.* "To go generally in that direction."

82. 6. *Socrates aut Aristippus.* That is, any blameless person. These individuals are named by the figure of rhetoric called *antonomasia,* by which a proper noun may be used for a common one, and the contrary.

82. 10. *Ratio.* "System."

82. 19. *Habere delectum.* "To distinguish between."

Sec. XLII. Of the occupations which are creditable or otherwise. Husbandry particularly commended.

83. 1. *Portitorum.* "Collectors of the customs on imported goods."

83. 2. *Fœneratorum.* Usurers were particularly subject to popular odium and many laws were enacted to check their rapacity.

83. 5. *Auctoramentum.* "Earnest." Money given as a token that a bargain is ratified.

83. 9. *Vanitate.* "Falsehood."

83. 12. *Cetarii, lanii.* Men of these occupations are spoken of in this manner, because the

Romans were great epicures in flesh and fish; the latter particularly was a luxury in such request that a supper was thought incomplete without it.

83. 14. *Unguentarios.* Dealers in ointments were held in such contempt, that, according to Seneca, they were banished from the city. *Saltatores.* "Actors," on the stage, not in the Palæstra. Exercises in the latter were not discreditable.

83. 18. *Doctrina rerum honestarum.* "Instruction in the liberal arts."

83. 19. *Hæ . . . . . . honestæ.* "These are commendable in those whose condition is suited to such employments."

Sec. XLIII. A comparison of duties. Which are to be preferred.

84. 10. *Panætio.* A Stoic philosopher of Rhodes, who wrote a treatise on the duties of man, frequently alluded to with approbation by Cicero.

85. 27. *Antiquius.* "Preferable," or "more important."

Sec. XLIV. Man naturally a social being. Knowledge of little worth, unless it benefit the world.

86. 6. *Lysis.* A Pythagorean philosopher of Tarentum.

86. 14. *Monimentis literarum.* "By the literary productions they leave behind them."

86. 15. *Locus.* "Subject."

86. 22. *Eloqui copiose, modo prudenter.* "Eloquence if accompanied by prudence."

86. 24. *Quod cogitatio . . . sumus.* "Because thinking is limited to itself, but eloquent speaking extends its benefits to those with whom we are united in common society."

87. 3. *Itaque . . . videatur.* "Therefore unless the virtue which consists in defending the rights of men, that is, in the maintenance of human society, should accompany the knowledge of things, such knowledge would seem a solitary and fruitless accomplishment."

87. 18. *Virgulâ divinâ.* "Providentially." The ancients believed in the existence of some remarkable virtue in a wand; whence the above adage was applied to any thing obtained by other than human means.

87. 20. *Totum . . . . collocaret.* "Would devote himself entirely to study and contemplation."

Sec. XLV. Our duties to the community not to be preferred to all others.

88. 4. *Non placet.* "I do not think so."

88. 7. *Posidonius.* A philosopher of Apamea.

88. 11. *Sed hoc . . . . . sapientem.* "It is a fortunate circumstance that there can be no occasion when it would be for the interest of the state that a wise man should do any of these things."

88. 15. *Quare . . . . societate.* "This then may be considered as settled, that in making a distinction between our duties, that class of them

should be considered the most important which relates to the maintenance of human society."

88. 20. *Hæc quidem hactenus.* "Upon this subject I have said enough."

BOOK II.

Sec. I. The author applies himself to the study of philosophy as his greatest consolation amidst the calamities of the country.

90. 6. *Facultatem.* "The means of obtaining."

90. 12. *Complures.* Brutus, Varro, and others.

91. 1. *Invisum.* Because it would take them away from active business. Not many years before the time of Cicero, philosophers were banished from the city.

91. 3. *Eos.* The senate and Roman people.

91. 5. *Unius.* Julius Cæsar, who having conquered Pompey, obtained unlimited power at Rome.

91. 6. *Consilio.* Because the free expression of opinion was not allowed.

91. 7. *Auctoritati.* For the authority of the senate had been prostrated.

91. 8. *Non ea . . . . fecimus.* "I should commit to writing, not a moral treatise like the present, but my orations as on many former occasions."

91. 24. *In his studiis.* The business of the senate and forum.

91. 28. *Honoribus inservire.* "To give my attention to public offices."

92. 1. *Tantum erat . . . . temporibus.* "There remained for philosophical pursuits that portion only of my time which was not devoted to the interests of my friends and the commonwealth."

SEC. II. The definition and excellence of wisdom. The opinions of the Academics.

92. 8. *Nec satis erant nota nostris.* Philosophical pursuits were early commenced and successfully prosecuted among the Greeks, but among the Romans, even in the time of Cicero, few were found who exhibited any taste for them.

92. 17. *Cujus studium . . . . putet.* "I cannot see what he who can find fault with the study of this, would think worthy of commendation."

92. 23. *Sive ratio . . . . . assequamur.* "Or if a regard for constancy and virtue is sought for, either this is the method of obtaining it, or else there is none to be found." For *ducitur* we find in some editions *quæritur*, which seems to be the better word.

92. 25. *Nullam . . . . errantium.* "To say there is no rule for our guidance in these weightier concerns, when none of the most trivial matters is without one, becomes those only who speak inconsiderately, and deceive themselves in the most important affairs."

93. 2. *Disciplina virtutis.* Whether virtue could

be taught by precept, was a common question among the ancient philosophers.

93. 6. *Alio quodam libro.* A book entitled "Hortensius," unfortunately lost.

93. 10. *Occurritur . . . . persequamur.* "But we are met by learned and accomplished men, with the question, whether we appear to act with due consistency, when we say that nothing can be learnt, and yet are wont to discourse on various subjects and at this very time are laying down rules respecting moral duty." Cicero was a professor of the Academic philosophy, a maxim of which was that we could not arrive at a proper knowledge of the truth on any subject.

93. 16. *Ii.* Skeptics, a sect of which Pyrrho was the head; they doubted of every thing.

94. 5. *Nobilissimâ.* Because adorned by the writings of Aristotle, Theophrastus and others. The Peripatetic philosophy is referred to.

94. 7. *Iis.* Socrates, Plato, Xenocrates and others.

94. 8. *Finitima vestris.* "Nearly allied to yours." The similarity between the Peripatetic and Academic philosophy has before been mentioned.

Sec. III. Of the things which may be considered profitable. Nothing profitable which is not honest.

94. 18. *In quo . . . . . honestum.* "In the estimation of which, custom has unfortunately placed

itself in the wrong, and by making a distinction between profit and honesty, has been gradually brought to such a pass as to establish it as a maxim that a thing may he honest without being profitable, and again, may be profitable without being honest."

94. 24. *Summâ . . . . . distinguunt.* "Philosophers of the highest reputation, gravely indeed and considerately make a distinction in imagination only between these three natures of justice, profit and honesty, which are in fact inseparable."

95. 5. *Quorum . . . . posse.* "The error of these men must be corrected and they must be induced to hope for success in what they attempt by observing the rules of honor and honesty, not by fraudulent and knavish practices."

95. 12. *Impetus.* "Instincts."

SEC. IV. The advantages of society.

96. 17. *Subveniri.* "Be repaired."

96. 20. *Ductus aquarum.* It was not until about the year 441 from its foundation that Rome was supplied with water by means of aqueducts; but at a later period, they became so numerous that they are supposed to have furnished the city with a quantity equal to 500,000 hogsheads every twenty-four hours. Some of them brought water from a distance of more than sixty miles through rocks and mountains and over valleys, supported on arches in some places above 109 feet high. A late traveller informs us that three only out of nine remain to supply modern Rome; and yet such is

the quantity they convey and so pure the sources whence they derive it, that no city can boast of so abundant a supply of pure water.

96. 21. *Moles oppositas fluctibus.* "Banks for defence against the waves."

97. 3. *Fructus.* "Advantages."

97. 5. *Nam et . . . . certe fuerunt.* "For they were surely men who first discovered what benefit we could derive from every animal."

97. 22. *Juris descriptio.* "Distribution of justice."

97. 24. *Effectumque* [est] . . . . . *munitior.* "And greater security of life has been obtained." That is, by laws for the preservation of order within the city, and by walls for defence against violence from without.

Sec. V. Men are themselves the cause of the greatest evils they suffer. The office of virtue.

98. 14. *Dicæarchi.* Of Messene in Italy. He was famous for his knowledge of philosophy, history, and mathematics.

98. 26. *Ad suos usus adjungere.* "To unite them to its interests."

99. 8. *Vertitur.* "Consists."

99. 12. 14. *Alterum, tertium.* For *altera, tertia*; a similar use of the neuter gender may be found in Livy and in other parts of Cicero.

Sec. VI. The power of fortune. The motives

which induce men to promote the advancement of each other.

100. 8. *Proxime trium, sæpe multorum.* "Recently of three, and of many others on various occasions." The three referred to, were those of Pompey at Pharsalia, of his eldest son at Munda in Spain, and of Juba and Scipio in Africa.

100. 9. *Viri.* Pompey, who was treacherously murdered in Egypt after his defeat at Pharsalia.

100. 14. *Neutram . . . . possunt.* "Can be brought about neither in one way or the other." That is, neither in adversity or prosperity. The first nominative to possunt is *interitus* in the 7th line.

100. 21. *Quæcumque . . . . arbitrantur.* "Whatever, then, mankind contribute to any one's advancement and honor, they do it to show their good will for one whom they have cause to love; or to confer honor, if they consider a man whose virtue they respect, to be worthy of distinguished success; or because they place confidence in him and think he will take care of their interests."

101. 5. *Confugere.* "To have recourse."

101. 6. *Male enim se res habet.* "For things must be in a bad state."

SEC. VII. A governor should endeavor to make himself loved rather than feared.

101. 25. *Nuper est cognitum.* By the assassination of Julius Cæsar in the senate house.

102. 2. *Paretque cum maxime mortui.* "And

obeys him most now that he is taken out of the world." Alluding to the fact that Antony and his satellites succeeded Cæsar, and by sustaining his plans prevented the restoration of liberty.

102. 6. *Malus . . . . . perpetuitatem.* "For, obedience proceeding from fear cannot be lasting, and on the other hand, that which is the effect of love will be faithful forever."

102. 16. *Judiciis tacitis.* By these are meant the votes which the people gave, not *vivâ voce*, but written on tablets. For many years the Romans adopted the former mode, until through the influence of A. Gabinius, a law was passed requiring that in the Comitia for the election of magistrates, the people should give their suffrages by tablets, for the greater freedom and impartiality of the proceedings. The *Lex Cassia*, enacted about two years after, required that in the courts of justice and in the Comitia Tributa, the votes should be given in this manner.

102. 16. *De honore.* "For offices of power." By turning out those who have abused their trust, and committing the offices to those who are more worthy.

102. 23. *Etenim . . . . est.* "For those who wish others to be afraid of them, must needs fear those others in their turns."

102. 26. *Superiorem.* "Elder."

103. 1. *Pheræum.* So called from Pheræ, a town of Thessaly where he reigned.

103. 6. *Compunctum notis Threiciis.* "Branded

with Thracian marks." The Thracians were looked upon as a cruel and barbarous people. The custom of tattooing, generally on the forehead, prevailed among them.

103. 12. *Ab eâ.* She was the cause of his death, having concerted with her three brothers to stab him in his bed-chamber.

103. 17. *Cujus . . . . crudelitas.* Perillus made for him a brazen bull in which criminals might be confined and burnt to death by a slow fire. Phalaris made the first experiment of it upon the donor.

103. 20. *Hic noster.* Cæsar, who perished by three and twenty wounds inflicted upon him in the senate house.

103. 21. *Impetum fecit.* The inhabitants of Agrigentum, where Phalaris practised his cruelties, revolted in the 10th year of his reign, and stoned him to death.

Sec. VIII. The effects of the just and mild government of the ancient Romans. The expediency of making friends.

104. 3. *Pro sociis aut de imperio.* "For the defence of their allies, or the preservation of their own empire."

104. 5. *Necessarii.* "Not attended with more rigor than was necessary." It was sometimes deemed necessary that a city should be destroyed or that a conquered people should be sold as slaves, because without this severity a peace would be of

uncertain continuance. For this reason Cato thought that Carthage must be destroyed.

104. 16. *Honestam causam non honesta victoria.* He approves of the cause of the war because Sylla favored the Patricians and protected them from the violence of the people; he disapproves of the victory because it was cruel and sanguinary.

104. 18. *Hastâ positâ.* "At auction." The custom of setting up a spear at a public sale seems to have been derived from this, that at first only those things taken in war were sold in this manner.

104. 21. *Qui.* Julius Cæsar. *Impia.* Because it had been undertaken for the subversion of public liberty.

104. 24. *Uno calamitatis jure.* "In one common calamity."

104. 25. *Ad exemplum . . . . vidimus.* "As a prelude to the loss of our own empire, we beheld the city of Marseilles drawn along in triumph." It was customary in a triumphal procession among the Romans, to carry the image or representations of conquered countries, cities, &c. The city of Marseilles, in every change of fortune, had remained faithful in her alliance to Rome, and during the civil war, wished to remain neutral. Cæsar, however besieged, and after a vigorous defence, took it by capitulation.

105. 9. *Hastam.* Referring to the public sale of the goods of proscribed citizens. Cæsar and Sylla seem to have considered all such property as their lawful prize.

105. 12. *Sceleratiore hastâ.* Referring probably to the sale of Pompey's goods, which were confiscated by Cæsar. Of this, Cicero says in his second oration against Antony: "But wretched was the appearance that sale made; a few of Pompey's clothes, and those few soiled; some of his silver plate, all battered together; some of his slaves, all in rags; so that we lamented there was any thing of his left for us to behold."

106. 6. *Nostra.* "Our characters."

106. 7. *Ut non multum differat.* "With regard to which there is little difference."

Sec. IX. In what true glory consists. By what means the love and confidence of the people may be obtained.

106. 17. *Libri.* These are unfortunately lost.

107. 3. *Capitur.* "Is obtained."

107. 7. *Opinione.* "Reputation."

107. 20. *Prudentiam.* "Sagacity."

107. 23. *Expedire rem posse.* "Can extricate themselves.

108. 6. *Quo . . . . suspectior.* An illustration may be found in the character of Alcibiades.

Sec. X. What things are worthy of admiration and what of contempt.

108. 17. *Limatur.* "Is thoroughly investigated."

109. 10. *Nervorum.* "Energy."

109. 16. *Qui nec sibi nec alteri.* "Who can

benefit neither themselves nor others." In some editions *prosunt* is expressed.

109. 20. *Cum . . . . obsistere.* "To be exempt from other things that are unbecoming, but especially from those vices against which the rest of mankind cannot easily guard themselves." By *vitiis* are probably meant treachery, violence, and the like.

109. 23. *Partes.* "Faculties."

SEC. XI. The value of justice and a contempt of riches.

110. 5. *Hæc animi despicientia.* "This indifference with regard to pleasure and pain."

110. 8. *Injuriâ.* "Without reason."

110. 14. *Igni spectatum.* "Tried in the furnace." A figurative expression taken from the custom of testing the purity of gold by means of fire.

110. 26. *Solitario.* The recluse and the man who passes his life in the country, are here put for two classes of men; otherwise the verbs *habebunt* and *habebuntur* would not be in the plural.

111. 18. *De quo est apud Theopompum.* "Of whom Theopompus wrote." This author was a pupil of Isocrates and wrote on Grecian history.

111. 19. *Viriatus.* A shepherd of Lusitania who gradually rose to power, and by first commanding a band of robbers, saw himself at last followed by a numerous army. He made war against the Romans with uncommon success.

111. 22. *Usurpatur.* "Is called."

111. 24. *Reliquis.* "To his successors."

Sec. XII. From what class of men kings were chosen among the ancients. Virtue the basis of glory.

112. 8. *Æquitate . . . . . retinebat.* "By establishing equitable rules, bound the highest as well as the lowest citizen under an equal obligation to obey them."

112. 13. *Cum id minus contingeret.* "When that course was unsuccessful."

112. 15. *Unâ atque eâdem voce.* That is, which should be equally binding upon the rich and poor.

112. 18. *Adjuncto . . . . arbitrarentur.* "But if, in addition to this, these men were esteemed wise, there was nothing which the people thought it impossible to obtain under their management."

112. 24. *Sed . . . . . ratione est.* "But as prudence is requisite not only in gaining wealth but also in investing it that it may defray the current expenses not only of our necessity but of our liberality, so distinction is to be gained and made use of with prudence."

113. 3. *Quanquam . . . . esset.* "Socrates, however, said wisely that the readiest and, as it were, shortest road to distinction was to be really what one desired to be accounted."

113. 13. *In utramque partem.* "Of both these assertions." i. e. *Ficta . . . .* diuturnum.

113. 18. *Numerum . . . .* cæsorum. "Are

numbered among those who were justly slain." They were assassinated because they advocated the enacting of pernicious laws and engaged in the civil dissensions of the country in opposition to the senate.

SEC. XIII. Courage, temperance and friendship with the wise recommended.

113. 25. *Nam . . . . acceptam.* That is, who is born of illustrious parents.

114. 4. *In clarissimâ luce.* "In public life."

114. 6. *Quorum . . . favetur.* "They, whose early life, on account of the meanness and obscurity of their birth, is passed without the notice of men, as soon as they have approached the age of manhood should aim at high things and contend for them by honorable means; this they will do with more confidence because that period of life is looked upon not only without envy but even with favor."

114. 16. *Exstiterunt.* "Have been conspicuous."

114. 17. *Bellum.* The civil war of Cæsar and Pompey.

114. 20. *Alæ alteri.* "One wing of the auxiliary cavalry." To each legion were attached two squadrons of horse which covered its flanks.

114. 25. *Genere toto.* "The whole human race."

115. 8. *Frequentes.* "On familiar terms."

115. 11. *P. Rutilii . . . . domus.* "The family

of P. Mucius gained for P. Rutilius during his youth, a reputation for purity of mind and skill in the law." That is, Rutilius acquired this reputation by being intimate with Mucius, a man of high literary attainments and respectable character.

115. 16. *Illâ accusatione.* At the age of twenty-one he accused and brought to condemnation C. Carbo, a man of consular rank, distinguished for his eloquence. The prosecution was for extortion.

115. 16. *Et quâ . . . . meditari.* "And at that time of life when, as we have heard of Demosthenes, those who are engaged in the study of the art are wont to be commended, L. Crassus showed that he could perform that laudably in the forum which he might then without disparagement have been studying at home."

Sec. XIV. The effect of affability and eloquence. The defence of the accused honorable.

115. 21. *Ratio.* "Consideration."

115. 22. *Sermo.* "Conversation." *Contentio.* "The oratory of the forum."

115. 24. *Vim.* "Scope."

116. 2. *Antipatri.* He was one of the generals under Alexander; Cassander was his son.

116. 2. *Antigoni.* A king of Macedonia.

116. 16. *Multique . . . assecuti sint.* Men of the highest rank among the Romans exercised themselves in eloquent harangues, and performed the duties of advocates. Cicero was an example of this.

116. 23. *M. Antonius.* An orator about three years older than Crassus. He was the accuser of Cn. Papirius Carbo.

117. 1. *Duo Luculli.* Lucius and Marcus. They brought a charge of peculation against Servilius who had been an accuser of their father.

117. 2. *Pro Siculis.* Against Verres, who had offended the Sicilians by his oppressive acts while prætor. This defence is still extant.

117. 4. *Semel . . . . reprehendendum.* "Once then, or surely not often, this is expedient; but if there be cause for doing it more frequently, let him perform the duty in behalf of the commonwealth, it being no disgrace to be often employed in punishing her enemies."

117. 11. *Committere . . . nominere.* "To gain the character of an accuser."

117. 22. *Nec . . . defendere.* "Nor yet, although this should be avoided, should you scruple sometimes to defend the guilty, provided he be not wholly villanous and abominable."

118. 6. *Ut nos . . . . fecimus.* "As on many other occasions I did this, so in my youth, when I defended S. Roscius Amerinus against the power of the tyrant Sylla." Cicero was 27 years of age when he undertook this cause.

Sec. XV. Of liberality, and the best means of *showing* it.

118. 21. *Ita . . . possis.* "Thus the power of being liberal is taken away by this kind of liber-

ality, and the more you have obliged in this manner, the fewer you will be able to oblige for the future."

119. 20. *Idoneis hominibus indigentibus.* By this we are to understand honest men who have become poor.

120. 11. *Cum . . . . desiderent.* "When those who are used to it look to receive gain, and others from their example expect the same."

SEC. XVI. The difference between liberality and prodigality.

120. 15. *Viscerationibus.* Gifts of meat among the people; so called probably because whole carcasses of animals were cut up in public previous to their distribution.

120. 15. *Gladiatorum muneribus.* Gladiators were first exhibited at Rome by Marcus and Decius Brutus at the funeral of their father, and for some time were exhibited only on such occasions; afterwards they were introduced into the entertainments given to the people by the magistrates on public festivals, and even by individuals who were desirous of acquiring popularity.

120. 16. *Ludorum venationumque.* "Of theatrical entertainments and the fighting of beasts." Among the Roman games exhibited in the *circus maximus* was that called *venatio*, or the fighting of wild beasts with one another, or with men called *bestiarii*, who were either forced to this by way of punishment as the primitive Christians often were;

23

or fought voluntarily, either from a natural ferocity of disposition or induced by hire.

120. 26. *Est enim multus.* "For much of it consists."

121. 5. *Non admiremur.* "Are not surprised at." That is, do not consider worthy of reproof.

121. 16. *In quo tamen ipso.* Scil. *Levissimo.*

121. 17. *Bene colligit.* "He reasonably infers."

121. 22. *Quanquam . . . postuletur.* "I am well aware that in our state it has become an established custom, introduced in the good old times of our ancestors, that magnificent games should be expected of our best citizens during their edileship." It belonged to the ediles, particularly the curule ediles, to exhibit public solemn games, which they sometimes did at a prodigious expense to prepare the way for future advancement.

121. 25. *P. Crassus.* This was P. Licinius Crassus Mucianus. He is said to have been the first who, during his edileship, gave to the people a combat of elephants.

122. 4. *Scaurus.* This was M. Æmilius Scaurus, whose games, Pliny says, proved more fatal to the Romans that the proscription of Sylla.

Sec. XVII. The expenses we incur to please the people should be proportioned to our means.

122. 9. *Prætermissio ædilitatis.* "His refusal to be a candidate for the office of edile;" on account of the expense attending it. As he was very rich, the people thought the reason insufficient.

122. 15. *Ut Oresti . . . fuerunt.* It was a custom among the Romans to vow a tenth part of their income to some god to induce him to favor their most important undertakings. Orestes, under pretence of paying this to Hercules, gave a feast to the people in the public streets to gain their favor when he was a candidate for office.

122. 18. *Asse.* That is, at a very low rate. The *as* was less than a cent and a half.

122. 19. *Invidiâ.* Which his great wealth occasioned. *Nec turpis.* Because the office of edile required liberality.

122. 22. *Gladiatoribus emptis.* When Clodius had collected a large band of armed men for the purpose of disturbing the peace of the commonwealth and subverting the laws, Milo, in order to put a check upon his schemes, hired a number of gladiators and repelled violence by violence.

123. 3. *Quæ haberentur amplissima.* The offices of prætor, censor and consul.

123. 6. *Nostro anno.* "During the first year in which I could lawfully obtain them."

123. 14. *Propter Pompeium.* Who had built a magnificent theatre.

123. 18. *Principem Græciæ.* "A distinguished man in Greece." So Nepos calls Cimon, *princeps Atheniensium.*

123. 20. *Propylæa.* Pericles was blamed because he had received an immense sum of money to build the temple of Pallas and had consumed *the whole of it* upon the portico.

Sec. XVIII. Liberality to be varied according to circumstances. Hospitality recommended.

124. 4. *Qui . . . . quærit.* "Who seeks to improve his condition."

124. 15. *Temeritate remotâ.* That is, provided it is not injudiciously bestowed on unworthy objects.

124. 23. *Deterrendâ.* Those who are ungrateful for the favors they have received, discourage liberality and may therefore be considered enemies of the poor.

124. 25. *Atque . . . . . captos.* Because their wives and children would not be left destitute and the state would have the more citizens to defend it.

125. 1. *Ab ordine nostro.* By members of the senate.

125. 11. *Vicinitatibus et confiniis.* That is, *vicinis et confinibus.*

125. 13. *Quantum . . . quam liceat.* As far as his property may allow and perhaps a little farther; even at the risk of some loss.

125. 15. *Paulum . . . . decedere.* "Sometimes to yield a little of that which lawfully belongs to him."

125. 18. *Dilabi.* "To be squandered."

125. 28. *Qui . . . . volunt.* "Who wish to gain influence by honorable means."

126. 3. *Cimonem.* An Athenian, son of Miltiades. Besides his liberal hospitality to the inhabitants of the Lacian district, to which Cicero refers, all the poor are said to have had free access to his

table, and whenever he walked abroad, servants accompanied him carrying garments to be given to those who needed them.

SEC. XIX. The liberality which consists in doing offices of kindness for others.

126. 18. *Principes.* Scil. *Civitatis.*

126. 19. *Splendor deletus est.* Because laws in the midst of civil war are little regarded.

126. 21. *Is.* Servius Sulpicius, one of the most eminent among the Romans for his knowledge of the civil law.

126. 26. *Finitima.* "Very similar." Because eloquence and jurisprudence are both calculated to benefit the public.

127. 3. *Huic . . . . datus.* "To this profession, therefore, the highest rank in time of peace was assigned by our ancestors."

127. 5. *Diserti . . . patent.* "Widely extended are the benefits and patronage conferred by an eloquent man who patiently labors, and, according to the custom of our forefathers, willingly and gratuitously defends the interests of many."

127. 9. *Intermissionem eloquentiæ.* On account of the civil wars.

127. 12. *Quibus extinctis oratoribus.* Of Pompey and his party.

127. 13. *Quam in paucis.* Scil. *adolescentibus.* *Quanto in paucioribus.* Scil. *viris.*

127. 16. *Licet . . . . . rogantem.* "Yet he can benefit many by his agency, who solicits favors for

them, commends their cases to the judges and magistrates, who is watchful of the interests of others, and speaks in their behalf to those who are consulted or who undertake their defence."

SEC. XX. In conferring favors we should give preference to those who most deserve it.

128. 15. *Nimirum . . . . potest.* "For, surely, a poor man, if he is honest, can acknowledge a favor though he cannot make a requital."

128. 17. *Commode . . . . . retulisse.* In this sentence the verb *habere* has different significations when applied to the words *pecunia* and *gratia.* The sentence may be rendered thus: "That was an apt saying, whoever was the author of it, that he who owes money *(pecuniam,* Scil. *mutuam ab aliquo)* has not paid it; that he who has paid, does not owe it; but that he who has requited a favor acknowledges it, and he who acknowledges has requited it."

128. 26. *Patrocinio . . . . putant.* "But to have it said that they received your patronage and were called dependants, they think more to be dreaded than death itself."

129. 27. *Ne impediant . . . . adjuvent.* "Let not his wealth prevent his being assisted by you, but let it not be your motive for doing it."

SEC. XXI. The governor of a state should see *that the* property of citizens should be secured to *them; that* their taxes should not be burdensome,

and that all necessary things should be provided for them.

130. 9. *Quæ . . . . spectant.* That is, which are drawn from the private property of each one.

130. 10. *Quæ ad universos.* When magistrates who act for the people draw any sum from the public treasury.

130. 11. *Eorum . . . . sunt.* For *alia ejusmodi sunt.*

130. 12. *Ut . . . pertineant.* As when the state is enriched by an accession of territory or revenue.

130. 17. *C. Gracchi . . . . largitio.* Among the laws advocated by this seditious man, in opposition to the patricians, was that by which corn was given to the poor at a *triens* and *semissis*, less than 1¼ cents per peck, and money advanced from the public treasury to purchase corn for this purpose. This law was violently opposed by the patricians because it would drain the treasury and encourage idleness in the common people.

130. 25. *Philippus.* This was L. Marcius Philippus. He proposed an agrarian law similar to that of the Gracchi; it required that no man should own more than fifty acres of land.

131. 11. *Quod . . . fiebat.* Before the conquest of Macedonia by Paulus Æmilius. The riches which the Romans acquired by this victory were so great, that they were freed from all taxes till the consulship of Hirtius and Pansa.

131. 15. *Muneris.* "Contribution."

131. 19. *Necessitati esse ferendum.* That a tax imposed by necessity should be paid.

131. 27. *Caput est.* "It is an important point."

132. 6. *Modo.* "Not long ago." Some think a period of nearly 70 years is meant.

132. 14. *Propter judiciorum metum.* "By the agency of those who feared they would be convicted of extortion."

SEC. XXII. A contempt of money as exhibited in some of the ancient Romans, recommended.

133. 3. *Urbem.* Corinth, which was destroyed by Mummius. The statues, pictures and other works of art in which this beautiful city abounded, were sent by him to adorn Italy. So ignorant was Mummius of the real value of these things that he expected those who transported them to repair any injury they might sustain.

133. 19. *Agrariam rem.* "A division of lands," as attempted by the Gracchi.

133. 26. *Civitatis atque urbis.* By the former of these words is meant a body of men living under the same laws, including, perhaps, many towns; by the latter, is meant a place inclosed by walls.

134. 4. *Et maxime . . . solvendo.* "And carefully conceals his joy for his debts being forgiven, lest he should seem not to have been able to pay them."

134. 8. *Nec . . . . valent.* "Nor, if those who have been wickedly benefited are more numerous than those from whom their property has been un-

justly taken, are they on that account more powerful."

SEC. XXIII. The evils to which a state is liable from the insecurity of property.

134. 16. *Lysandrum.* The son of Libys. *Agin.* A Spartan king, son of Eudamidas. Both these men advocated the division of lands among the people and the cancelling of all debts. The former was in consequence driven from the city, and the latter through the perfidy of his friends was dragged from a temple where he had taken refuge, to a prison and then strangled.

134. 19. *Tyranni.* Machanidas and Nabis.

134. 20. *Præclarissime constituta.* By the laws of Lycurgus.

134. 23. *Malorum.* Of which avarice was the cause.

136. 10. *Ut bis jam vidimus.* By the government first of Sylla and afterwards of Cæsar.

136. 20. *Tabulæ novæ.* New tables of laws for the cancelling of debts, or the reduction of them in a certain proportion.

SEC. XXIV. Confidence the common bond of society. The duties of a good magistrate.

136. 23. *Quamobrem . . . . lucrentur alienum.* "Care must be taken, therefore, which can be done in many ways, to prevent men from running into debts which may injure the republic; but not, after debts have been contracted, to oblige the rich to

lose their own property, and debtors to gain that of others."

137. 2. *Nisi . . . creditorum.* "Unless the payment of debts can be exacted."

137. 3. *Nunquam . . . . solveretur.* "Never was a more violent attempt made to free men from this obligation, than there was during my consulship."

137. 5. *Tentata res est.* Referring to the schemes of Catiline.

137. 9. *Fraudandi spe sublatâ.* Debtors expected by subverting the government, to free themselves from debts. The vigilance of Cicero disappointed this expectation.

137. 10. *Hic, nunc victor.* Julius Cæsar, who being overwhelmed with debt, was suspected of favoring the designs of Catiline. Cicero therefore considered him defeated by the failure of that demagogue.

137. 12. *Cum . . . . . . interesset.* "When it would no longer be an advantage to him." Because he was no longer embarrassed by debts, having gained possession of every thing by his success in arms.

138. 7. *Notitiâ sui corporis.* "By an acquaintance with one's own system." Because the same diet would not answer for all persons.

138. 9. *Victu atque cultu.* That is, "food and drink and all other necessaries of life." The word *cultus* is often joined with a synonym, or a word

expressing nearly the same thing, and in this case denotes every thing not expressed by the synonym.

Sec. XXV. A comparison of things which are profitable.

139. 8. *Pascere.* "To feed cattle."

139. 11. *Quid hominem occidere.* Indicating thus his abhorrence of usury.

139. 18. *Optimis viris.* An ironical allusion to brokers and men of similar occupations.

139. 18. *Ad medium Janum.* Near the temple of Janus there was a street which took the same name, crossing the Roman forum and inhabited chiefly by usurers and bankers. So in Horace, Epis. 1. L. I. 53.

> "*O cives, cives, quærenda pecunia primum est,*
> *Virtus post nummos.*" *Hœc Janus summus ab imo*
> *Prodocet.*

BOOK III.

Sec. I. The retirement of Cicero and that of Africanus compared. Some good to be drawn from evils.

141. 1. *Armis impiis.* By civil wars.

141. 22. *Qui . . . . . civitati.* By defeating the conspiracy of Catiline.

Sec. II. The consideration of our duties an *important* part of philosophy.

142. 15. *Principe hujus memoriæ philosophorum.* "The chief among the philosophers of the present day."

142. 25. *Suscepisti . . . . Cratippi.* "You have besides taken upon yourself an important obligation, by living among the Athenians and under the instruction of Cratippus." The word *onus* refers to the reasonable expectation that he would improve the great advantages his present situation afforded.

143. 2. *Dedecorantem . . . . magistri.* "Bringing discredit upon the reputation both of the city and his instructor." Athens was distinguished as the patron of letters; probably no city at that time could number more learned men among its inhabitants.

144. 18. *Qui Panætium audierat.* "Who had been a scholar of Panætius."

Sec. III. The danger of separating profit from honesty. What the Stoics mean by living according to nature. The virtue which many think perfect is really imperfect.

145. 18. *Ii.* The Epicureans.

146. 20. *Omnes numeros habet.* "Is perfect." A metaphor taken from the exercises of the Palæstra, in which he who excelled was said, "*omnes numeros habere.*"

Sec. IV. The greatest men not perfectly wise. That which is honest ought never to be placed in opposition to that which is profitable.

147. 8. *Dicunt.* i. e. The Stoics.

147. 17. *Sapientes.* These were Pittacus, Periander, Thales, Solon, Chilon, Cleobulus, and Bias. On account of their constant observation of the ordinary duties, they had arrived, as Cicero says, to some resemblance of the ideal character which constitutes the wise man.

148. 25. *Quod . . . occidere.* Valèrius Publicola effected the passage of a law by which a tyrant could be lawfully put to death without a trial. The Lacedæmonians are said to have offered rewards for the suppression of tyranny by the same means.

149. 3. *Vicit . . . . honestatem.* In this and the preceding sentence he probably alludes to the assassination of Cæsar, although he does not name him.

149. 16. *Splendidius.* "In a more dignified manner."

SEC. V. Any attempt to benefit ourselves by injuring others is a violation of the laws of nature and of human society.

150. 8. *Ut si . . . . . . traduxisset.* "If, for example, each member of the body should be induced to believe that it could maintain its own soundness, after having drawn to itself all the vigor of its neighbor, the whole system must of necessity be weakened and perish."

150. 21. *Jure gentium.* Here and in several *other passages*, this expression means the same as

jure naturæ, referring to those rules of conduct which nature and reason prescribe.

150. 28. *Damno.* "By confiscation of property."

151. 2. *Lex divina et humana.* Natural laws may be considered divine, because it is God who has impressed them upon our hearts; and at the same time may be considered human because they are authorized by the approbation of all nations.

152. 8. *Qui . . tollet.* "Who would entirely deprive man of the distinguishing part of his nature."

152. 9. *Sin . . . . existimat.* "But if he indeed thinks that this evil should be avoided, but that those others, death, poverty, and pain, are much worse, he is mistaken in believing that any evil which affects only the body or fortune is more serious than those which affect the soul."

SEC. VI. The interest of individuals inseparable from that of the whole community. All moral rules are of general application.

153. 1. *Aliam . . . . civium.* "But that their consideration of other citizens was different."

154. 5. *Ob eam causam.* That is, to promote the public good.

154. 6. *Sin autem non sit ejusmodi.* "But if it is not a case of this kind." That is, if on account of your humble situation in life you can not be of much benefit to the state.

154. 19. *Modo . . . . . injuriam.* "Only let not his opinion of his own merits and his self-love be the cause of his injuring any man."

155. 9. *In quibus . . . . . . exquiritur.* "In which a knowledge of our duty depends upon an acquaintance with the times."

SEC. VII. The importance of honesty.

155. 25. *Per Cratippum.* "Consistently with the doctrines of Cratippus."

156. 1. *Hoc.* What the Peripatetics consider honest. *Illud.* What the Stoics consider honest.

156. 5. *Neque enim ei fas erat.* Because, according to the Stoics, honesty comprehended every good thing.

156. 10. *Qui ista distraxerint.* "Who made a distinction between them."

156. 16. *Marte nostro.* That is, by my own powers of reasoning.

SEC. VIII. The distinction which some have made between profit and honesty, a fruitful source of evil.

156. 20. *Cum . . . . posse.* "When, therefore, any thing apparently profitable is presented, you must of necessity be influenced by it. But if on a careful examination you behold any thing dishonorable in that which appeared to be profitable, then you are called upon, not to relinquish any profit, but to understand that where dishonesty is, there cannot be profit."

157. 6. *Zenoni.* Of Citium. He was the founder of the sect of the Stoics. *Omni pondere gravior.* "Infinitely more important."

Sec. IX. The story of Gyges from Plato. No good man can be seduced into the commission of an immoral act, though secure from the fear of detection.

158. 25. *Regem.* Candaules, king of Lydia. The facility with which so humble a man as Gyges succeeded in such an enterprise probably was the origin of the fabulous part of the story.

159. 10. *Defendat.* "Would assert."

159. 18. *Urgent rustice sane.* They are stupid enough not to be aware that it is for argument's sake alone that they are asked to admit the possibility of this concealment.

159. 19. *Hoc . . . . vident.* "They do not see what can be the object of this supposition."

Sec. X. We may do what is for our advantage provided we injure no one. Justice not to be sacrificed to friendship.

160. 12. *Memoriam regni.* "Every memorial of regal power."

160. 22. *Muri causam.* Romulus opened a ditch round the place where the walls of his new city were to be built. Remus, in derision, leapt over it. For this he was killed, some think by Romulus.

160. 25. *Pace . . . . dixerim.* "With his leave whether as Quirinus or as Romulus, I would say it." Quirinus was the name given to Romulus when he was deified. What Cicero means is that neither the respect which he owed to Romulus as the

founder of the city nor that which was due to him as a God should prevent his expressing his disapprobation of the crime he committed in killing his brother Remus.

161. 1. *Chrysippus.* An eminent Stoic philosopher. The Athenians to show their respect for his merit, erected a statue of him.

161. 21. *Cum . . . . . divinius.* "But when his sentence is to be pronounced under the obligation of an oath, he should remember that he calls God to witness, that is, I conceive his own conscience, nothing more sacred than which has God given to man." Before a trial was commenced among the Romans an oath was administered to the judge which required him to give sentence according to the requisitions of the law, as his own judgment construed them.

161. 25. *Itaque . . . . possit.* "It is a good custom then which we have received from our ancestors, if we would but observe it, of soliciting the judge 'to do all he could without a violation of his oath.'"

162. 6. *Phintiam.* More commonly spelled, Pythiam. We find several others among the ancients whose friendship for each other was equally remarkable; such as Theseus and Pirithous, Pylades and Orestes, Scipio and Lælius.

162. 10. *Commendandorum suorum.* "Of intrusting his affairs to the proper persons."

162. 11. *Vas . . . sistendi.* "The other became surety for his appearance."

24*

Sec. XI. In public affairs the prospect of profit sometimes occasions a sacrifice of honesty.

162. 24. *Nostri.* Scil. *peccaverunt.* "As our fathers did when they destroyed Carthage."

162. 25. *Qui classe valebant.* The mutilation of their hands by cutting off the thumbs would of course diminish their efficiency as seamen.

163. 4. *Urbibus uti.* "To become residents in our cities."

163. 6. *Esse pro cive.* "To enjoy the privileges of a citizen."

163. 14. *Quæ . . . . . secundis.* "Which after our defeat at Cannæ, exhibited greater fortitude than during the days of its prosperity."

163. 21. *Trœzene.* A town of Argolis, in Peloponnesus.

164. 6. *Gytheum.* A Lacedæmonian port.

Sec. XII. The connection between profit and honesty further considered.

164. 17. *Maneat ergo.* "Let it then be a maxim."

165. 2. *Solvisse.* "Had sailed."

165. 10. *Diogeni.* An eminent Stoic of Seleucia, in the neighborhood of Babylon, whence he is called *Babylonius.*

Sec. XIII. Is he who sells a house, bound in honesty to tell its defects?

166. 15. *Eâ re.* "For that reason."

166. 27. *Execrationibus publicis.* Nothing could

better show the regard which the Athenians had for the moral character of the people, than these censures which they passed publicly and with much ceremony upon those who neglected to perform any obligations of kindness and humanity.

SEC. XIV. The immorality of those who invent lies to make their wares appear more valuable.

168. 11. *Orationis vanitatem.* "Deceitful words."

168. 19. *Qui argentariam faceret.* "Who was a banker."

168. 20. *Sed . . . . suis.* "But that Canius might use such as he had, if he pleased, as his own."

169. 13. *Instructos.* That is with all that, as he thought, belonged to them. *Nomina facit.* "He gives security for the payment," by subscribing the sum in the banker's book.

169. 22. *Collega.* In the prætorship.

SEC. XV. Hypocrisy and dissimulation should be abandoned. It is not enough, to be as just as the laws require.

170. 8. *Tutela.* Probably *male administrata,* or words of similar meaning are understood.

170. 8. *Circumscriptio adolescentium.* "The defrauding of minors." By this law the years of minority were limited to twenty-five, and no one below that age could make a legal bargain.

170. 16. *Agier.* That is, agi oportet.

170. 20. *Non licitatorem apponet.* Should not employ a person to bid higher, that the thing may bring more.

170. 27. *Nemo . . . . . . vendidisset.* "There is no one who can deny that this was the act of a conscientious man; that it was the act of a worldly wise one they do deny; just as much as if he had sold at a lower rate than he could have obtained."

171. 3. *Pernicies.* "Pernicious opinion."

171. 16. *Huic.* Hecaton.

171. 18. *Negat.* Scævola.

Sec. XVI. The care taken by the Romans to make the seller tell the faults of the things he offered for sale.

172. 4. *Ea præstari.* "That allowance should be made for those defects."

172. 10. *Arce.* Scil. *Capitolinâ.* As the augurs usually drew their omens from the flight of birds, some elevated spot was selected for the purpose, where the view was open on all sides; buildings which obstructed their view were sometimes pulled down.

172. 14. *Proscripsit insulam.* "Advertised the house for sale." The term *insulæ* was at first applied to those houses in the city which were entirely separated from any other, and on that account less exposed to fire; it was afterwards applied to others.

172. 19. *Arbitrum illum adegit.* For *Ad arbitrum illum egit.* The remedy sought was by pro-

ceeding, in the prætor's court to ascertain what abatement should be made of the price, *ex fide bonâ* in conscience and fair dealing, on account of the concealment of so important a circumstance.

173. 8. *Serviebant.* A term of civil law. When an estate is required by contract or custom to pay a tax or duty to another, it is said *servire* to be encumbered; as in the case of a right of passage, an obligation to carry off water, &c.

SEC. XVII. The different methods used by law and philosophy to prevent fraud. Cunning and prudence very different things.

174. 5. *Lege . . jure civili.* The distinction between these two terms is the same as that between statute and common law.

174. 26. *Arbitriis.* By these are meant those cases which must be decided by the opinion and authority of the judge, from his knowledge of all the circumstances.

175. 4. *Judicia contraria.* In prosecutions for the non performance of ordinary contracts, each party could maintain against the other a direct action for damages; in certain suits of a peculiar nature, as for instance, between guardian and ward, a direct action lay on behalf of the ward against the guardian; but if the latter, had any claim in that capacity on his ward, he was obliged to resort to an *actio contraria*, or counter action.

175. 16. *Hæredum alia causa est.* Because they were not supposed to know the faults of the slaves

which had lately come into their possession by inheritance.

SEC. XVIII. A good man will not allow himself to take advantage of the acts of dishonest men.

176. 12. *Potentissimos.* Crassus, by his wealth, and Hortensius by his eloquence.

176. 18. *Alterum vivum.* Hortensius. *Alterum mortuum.* Crassus.

176. 21. *Hunc . . . . . Sabini.* These were the words of the will. Basilus undoubtedly wished to make Satrius the heir of his property; but Crassus and Hortensius contended that the property should come to them and the name of patron to Satrius.

176. 22. *O turpem notam temporum illorum.* Satrius was apparently unworthy on account of his rank and habits, of being the patron of these people—they being accustomed to choose the most distinguished men for that office. The exclamation above might, however, refer to the construing of the will according to the letter rather than to the spirit of its meaning.

SEC. XIX. The course a good man will pursue, when it is in his power to be dishonest without exposure.

177. 14. *Si digitis concrepuerit.* Meaning, with the greatest facility. "In a snap of the fingers." So in the latter part of the section, *digitorum percussione.*

177. 20. *In foro saltaret.* For joy at the prospect of gaining wealth, although at the expense of honesty. Dancing, among the Romans, was held in great contempt.

177. 25. *Animi . . . . evolvere.* "To clear up his confused ideas upon this subject."

178. 2. *Quasi veneno.* "As it were, by magic."

178. 10. *Sponsionem.* By this term is meant the security given in a court of law for the fulfilment of any engagement. It seems that Pynthia, whose good character had probably been questioned, agreed to forfeit a certain sum unless he could establish his reputation by proof.

178. 26. *Quîcum in tenebris mices.* Scil. *digitis.* "Whom you may venture to play with at odd or even in the dark." This is a game called in Italy *Mora,* in which two persons suddenly raise or compress the fingers and at the same time guess each at the number of the other.

179. 1. *Nullo refellente.* "Although no one may be able to disprove your honesty."

Sec. XX. There can never be a sufficient reason for a dishonest action.

179. 18. *Bellum illum ducere.* "Of attempting to protract the war."

179. 25. *Noster.* Gratidianus was connected by marriage with the family of Cicero.

179. 27. *Adhibuissent.* Scil. *In consilium.* "Had consulted." It was customary for magistrates in composing their edicts, to take the advice

of the chief men in the state, and sometimes of one another.

180. 2. *Jactabatur nummus.* "The value of money was unsettled."

180. 4. *Cum pœnâ et judicio.* "Authorizing the prosecution and punishment of any one who violated it."

180. 6. *Cæteri . . . alio.* Scil. *Egressi sunt.* "Departed some one way and some another."

180. 24. *Hunc.* Gratidianus.

Sec. XXI. Great evils arise from a belief that what seems profitable, is honest.

181. 12. *Is . . . . esset.* He alludes to Pompey who married the daughter of Cæsar, expecting thereby to promote his own advancement.

181. 18. *Phœnissis.* A tragedy of Euripides, called "The Phœnician Women." The quotation agrees very well with the character of Eteocles. He and his brother Polynices were by mutual consent to reign alternately a year at one time. At the end of the first year Eteocles violated his engagement. From this arose many contests among the Thebans, in the course of which the two brothers were killed.

181. 21. *Jus.* This word implies whatever is just and right in itself: whatever from any cause is binding upon us.

182. 2. *Qui.* Julius Cæsar.

182. 15. *Parens.* After the death of Cæsar, a column was erected to his memory in the forum,

with the inscription of "Parens patriæ." He was frequently so called during his life.

183. 2. *Regi.* Cæsar.

Sec. XXII. Cicero cites several examples to prove that wealth and honors are unprofitable, if they have been obtained by injustice.

183. 15. *Quanquam id quidem.* Referring to the last sentence in the preceding section.

183. 20. *Perfuga.* Said to have been the physician of Pyrrhus.

184. 15. *Liberavisset.* That is from paying tribute.

184. 26. *Omnia publicanis negare.* To refuse to make any allowances to the farmers of the revenues, in consideration of any unexpected events, such as war, famine, or depreciation in the estimated value of the revenues.

185. 1. *Ordinum.* Of the senate and equites. As these two orders had charge of the revenues of the Roman people, any dissension between them must have been productive of evil.

185. 3. *Causam Transpadanorum.* They considered themselves justly entitled to the rights of Roman citizenship because their countrymen on this side of the Po had received them.

Sec. XXIII. What course should be pursued in certain doubtful cases suggested by Hecator the Rhodian.

185. 12. *Utilitate.* The decision seems to have

been that it would be better for the slaves in a family to perish by hunger than for the master to be put to inconvenience.

185. 15. *Vilis.* "Of small pecuniary value."

186. 11. *Accusabit.* "Will reprove him."

SEC. XXIV. Are we bound to perform our promises at the risk of life or reputation?

187. 5. *Ut prætores solent.* "In the language of the prætors." *Edicere* is understood.

187. 16. *Sestertium millies.* That is, a thousand times a hundred thousand sesterces. A sesterce is about 3-57 of a cent.

SEC. XXV. There may be cases in which promises should not be performed.

188. 12. *De novercâ.* "Of attempting to corrupt Phædra his step-mother."

SEC. XXVI. The examples of Ulysses and Regulus to prove that nothing which is dishonorable can be profitable.

189. 27. *Istam.* Scil. *Tranquillitatem.*

190. 6. *Cuju' . . . . fuit.* "He was the first to propose the oath." The quotation of which this is a part is taken from a tragedy of Pacuvius, the subject of which was the contest between Ajax and Ulysses, for the arms of Achilles. *Cuju'.* For *cujus.* We find the final consonant frequently cut off in old writers.

190. 8. *Ne coiret.* With the other Grecians, in

a council of their countrymen, when they determined to carry on a war against the Trojans.

190. 10. *Percepset.* For *percepisset.*

190. 15. *Barbaris.* The Grecians applied this term to all but their own countrymen.

SEC. XXVII. The example of Regulus.

191. 3. *Num . . . auctores?* "Do you wish for better vouchers?" that is, than magnanimity and true courage. In some editions this is the last line of section xxvi.

191. 8. *Sententiam . . . recusavit.* "He declined voting upon the subject."

191. 20. *Vigilando.* On his return to Carthage, he was condemned to have his eyelids cut off, to be exposed to the excessive heat of the meridian sun, and afterwards to be confined in a barrel, whose sides were filled with iron spikes. *Erat in meliore causâ.* "His situation was better."

SEC. XXVIII. They pervert the first principles of nature who make a distinction between profit and honesty. What may be said against the course pursued by Regulus.

192. 14. *Non eorum modo.* The Epicureans.

192. 16. *Nihil exhibere alteri.* "Occasioned no trouble to another." *Sed eorum.* The Stoics, Peripatetics and Academics.

192. 23. *Minima de malis.* "We should choose the least of these evils."

192. 25. *Attium.* L. Attius or Accius, a distir

guished tragic poet of Rome. The quotation is from Atreus, one of his tragedies.

192. 26. *Fregisti fidem.* Thyestes thus complains of his brother. *Neque dedi, neque do, fidem infideli cuiquam.* Atreus thus endeavors to excuse himself. The substance of his argument is, that an oath cannot be binding if made to a treacherous person, such, for example, as Thyestes who had corrupted his brother's wife. Regulus might have said the same, for the Carthaginians were treacherous in their conduct towards the Romans.

Sec. XXIX. The sacredness of an oath. What circumstances may justify a violation of it.

193. 18. *Quæ vis sit.* "What obligation it imposes upon us."

193. 21. *Quæ nulla est.* The philosophers generally believed that the gods conferred benefits, not evils.

193. 24. *Apta pinnis.* "Winged." Many images of the gods are so represented to denote the ease with which the gods can move from one place to another.

193. 24. *Jusjurandum Jovis.* Applied to him by way of eminence as he was the arbiter of oaths. In the tragedy from which this line was taken, one of the characters having perhaps been imposed on by perjury, addresses the divinity who presided over *good faith* and personifies the oath itself sacred to *Jupiter.*

194. 4. *Certe . . . . . dolere.* "This surely

would be true, if there were no evil but pain." This was the doctrine of the Epicureans.

194. 10. *Principem populi Romani.* He was a man of consular rank and therefore a distinguished man.

194. 18. *Nervosius.* As the Stoics.

194. 20. *Remissius.* As the Peripatetics.

194. 23. *Cum . . . fuit.* "When Atreus was introduced, it was necessary to speak in his character." That is, in that of an unprincipled king.

194. 24. *Si hoc sibi sumunt.* "If they lay this down as a maxim."

195. 1. *Quod enim . . . . . servandum.* "For whatever you have sworn to do, under a conscientious belief that it ought to be done, must be performed."

195. 11. *Sicut . . . . nostro.* "According to the formula usual among us." There were various forms of oaths among the Romans. Sometimes a flint-stone was held in the right hand and these words pronounced: *Si sciens fallo, tum me Diespiter, salvâ urbe arceque, bonis ejiciat, ut ego hunc lapidem.* Their most solemn oath was by their faith and honor.

195. 14. *Juravi . . . . gero.* "I have sworn with my tongue, but my conscience did not assent to it."

195. 18. *Jus feciale.* A body of laws relating to the justice or legality of wars, the customs and ceremonies to be observed in declaring war, mak-

ing peace and concluding treaties. These laws were deposited with, and carried into execution by certain officers called *feciales*, who were twenty men chosen from the most eminent families in Rome.

195. 20. *Claros viros.* Consuls and other officers who had made treaties with the enemies, without the consent of the senate or people.

Sec. XXX. Examples of eminent men who were given up to the enemy. Answer to the arguments brought against the conduct of Regulus.

196. 12. *Cum in eâdem causâ esset.* He had a short time previous made as disgraceful a treaty with the Numantians.

196. 15. *Apud superiores.* Referring to Postumius, Mancinus, and others before mentioned.

196. 17. *At non debuit.* He comes now to the third argument against the conduct of Regulus, viz. that a promise ought not to be obligatory which was exacted by fear of violence.

196. 20. *De captivis.* Scil. *Reddendis.*

196. 21. *Maximum.* Deserving of the highest praise.

196. 22. *Non suo judicio stetit.* He had not confidence in the correctness of his own judgment, but wished it to be sustained by the decision of the senate. His opinion was that it would be better to sacrifice the life of an aged individual like himself, than to restore so many young men to the enemy.

SEC. XXXI. An oath, among the ancient Romans, considered one of the most sacred obligations.

197. 15. *Sacratæ.* Scil. *leges.* Referring to those made by the patricians and plebeians, when the latter rebelled and went over to the sacred mount beyond the river Anio, near Rome.

197. 17. *Notiones animadversionesque censorum.* "The censures and penalties imposed by the censors." These officers were appointed to estimate the fortunes and inspect the morals of the Roman people and were authorized to inflict various marks of disgrace on those who deserved it.

197. 21. *Quod . . . . addidisset.* A dictator could not hold his office for more than six months.

198. 8. *Se patrem missum facturum.* "That he would cease troubling his father."

198. 13. *Anienem.* A river of Italy, now called Teverone.

198. 16. *Veserim.* Another river of Italy near Mount Vesuvius.

198. 18. *Severus in filium.* He put his son to death because he had fought and conquered one of the enemy without orders.

SEC. XXXII. Example of the captives sent by Hannibal to the senate. Fraud not sufficient to excuse perjury.

198. 25. *Non omnes.* i. e. *scripserunt.* Polybius was a celebrated Grecian historian.

199. 21. *Acilius.* He belonged to one of the

first families in Rome, and held the office of quæstor and tribune of the people.

SEC. XXXIII. Of temperance and the duties which depend upon it.

200. 9. *Cyrenaïci.* So called because Aristippus, whose disciples they were, was born in Cyrene, a city of Africa.

200. 10. *Annicerii.* They were disciples of Anniceris, of Cyrene.

200. 15. *Viris equisque.* A proverbial expression to denote strenuous exertion. "With might and main."

200. 19. *Metrodoro.* An Athenian, a disciple and intimate friend of Epicurus.

201. 9. *Aqua hæret.* "He is at a loss." A metaphor probably taken from the clepsydra, an instrument which measured the lapse of time by the passage of water through a narrow tube.

202. 15. *Alio loco.* In his treatise. "*De finibus bonorum et malorum.*

203. 1. *Quod . . . revocâsset.* Amidst the tumults produced by Antony after the death of Cæsar, Cicero determined to absent himself from Italy. Having arrived at Leucopetra, he was about to set sail for Greece, when he received intelligence that a change had been wrought in the minds of Antony and his colleague, and that nothing but his presence was wanting to restore public tranquillity. This induced him to return to the city, where he was joyfully received.

203. 7. *Ut spero.* His hopes were not realized. Not long after these books were written, the triumviri Antony, Octavius and Lepidus published a proscription list by which three hundred senators and two thousand knights were doomed to death for their adherence to the cause of liberty. Among the most distinguished of these victims was Cicero. He was killed on the 7th of December, A. U. 710. when he had nearly completed his 64th year.

The words in the text thus inclosed [ ] are considered spurious, or are rendered doubtful by being variously written in different MSS. or for some other reason are a subject of disagreement among critics.

M. T. CICERO

DE SENECTUTE ET DE AMICITIA,

EX EDITIONIBUS OLIVETI ET ERNESTI.

ACCEDUNT NOTÆ ANGLICÆ

JUVENTUTI ACCOMMODATÆ.

CURA

C. K. DILLAWAY, A. M.

BOSTONIÆ:
PERKINS ET MARVIN.
PHILADELPHIÆ: H. PERKINS.

1837.

STEREOTYPED AT THE
BOSTON TYPE AND STEREOTYPE FOUNDRY.

TO

CHARLES BECK, P. D.

PROFESSOR OF LATIN IN HARVARD UNIVERSITY,

THIS VOLUME

IS RESPECTFULLY INSCRIBED

BY

THE EDITOR.

PREFACE.

In the text which has been adopted in this edition, no alterations have been made, except in conforming the orthography of certain words to the dictionaries and grammars now generally used in this country, and distinguishing by accents certain equivocal words.

The lines on each page have been numbered, for the more convenient reference to the notes, as well as for the assistance of instructors in exercises of grammatical analysis.

The notes have been prepared solely for the explanation of the difficult pas-

sages which occur in the text. For this purpose, as well as to offer an additional inducement for the pupil to read them, they have been made as brief and simple as possible. It has been thought inexpedient to encumber them with the various readings and critical remarks of commentators, as these are better suited to a more advanced stage in the student's progress.

With this explanation, the editor offers this volume to the public, in the hope that it may afford some assistance in the study of the classics, and that its merits may entitle it to a favorable reception.

C. K. D.

M. TULLII CICERONIS

CATO MAJOR, SEU DE SENECTUTE,

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

I. "O TITE, si quid ego adjûro, curamve levasso,
Quæ nunc te coquit, et versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?"

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum,

"Ille vir, haud magnâ cum re, sed plenu' fidei;"

quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

"Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque."

Novi enim moderationem animi tui, et æquitatem; teque non cognomen solum Athenis deportâsse, sed humanitatem, et prudentiam intelligo. Et tamen suspicor, iisdem rebus te, quibus meipsum, interdum gravius commoveri: quarum consolatio et major est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de *Senectute* aliquid ad te conscribere. Hoc

enim onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgentis, aut certe adventantis senectutis, et te, et meipsum levari volo: etsi te quidem id modice ac sapienter, (sicut omnia,) et ferre, et laturum esse, certo scio. Sed mihi, cum de Senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrûm communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. Nunquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestiâ possit degere. Sed de cæteris et diximus multa, et sæpe dicemus: hunc librum de senectute ad te misimus.

Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius, (ne parum esset auctoritatis in fabulâ), sed M. Catoni seni, quo majorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Lælium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Græcis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. *Scipio.* Sæpenumero admirari soleo cum hoc C. Lælio, tum cæterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod nunquam senectutem tibi gravem esse senserim: quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Ætnâ gravius dicant sustinere.

Cato. Rem haud sane difficilem, Scipio et Læli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est ætas: qui autem omnia bona a seipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant: eandem accusant adepti: tanta est inconstantia stultitiæ, atque perversitas.

Obrepere, aiunt, eam citius quam putâssent. Primum, quis coëgit eos falsum putare? quî enim citius adolescentiæ senectus, quam pueritiæ adolescentia, obrepit? Deinde, quî minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Præterita enim ætas, quamvis longa, cum effluxisset, nullâ consolatione permulcere posset stultam senectutem.

Quocirca, si sapientiam meam admirari soletis, (quæ utinam digna esset opinione vestrâ, nostroque *cognomine*!) in hoc sumus sapientes, quod

naturam, optimam ducem, tamquam Deum, sequimur, eique paremus: a quâ, non verisimile est, cum cæteræ partes ætatis bene descriptæ sint, extremum actum, tamquam ab inerti poëtâ, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et, tamquam in arborum baccis, terræque frugibus, maturitate tempestivâ quasi vietum et caducum: quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud, gigantûm modo bellare cum Diis, nisi naturæ repugnare?

Lælius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, (ut etiam pro Scipione pollicear) feceris, si, quoniam speramus, (volumus quidem certe) senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus.

Cato. Faciam vero, Læli; præsertim si utrique vestrûm, ut dicis, gratum futurum est.

Scipio. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

III. *Cato.* Faciam, ut potero, Læli. Sæpe enim interfui querelis meorum æqualium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur,) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere æquales, deplorare solebant; tum quod voluptatibus ca-

rerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti; qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam, si id culpâ senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus majoribus natu: quorum ego multorum cognovi senectutem sine querelâ; qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in ætate. Moderati enim, et nec difficiles, nec inhumani senes tolerabilem agunt senectutem: importunitas autem, et inhumanitas omni ætati molesta est.

Lælius. Est, ut dicis, Cato. Sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes, et copias, et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere.

Cato. Est istuc quidem, Læli, aliquid; sed nequâquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in jurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum suâ, sed patriæ gloriâ splendorem assecutum; "Nec, hercule," inquit, si ego Seriphius essem, nobilis; nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses." Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summâ inopiâ levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; nec insipienti,

etiam in summâ copiâ, non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Læli, arma senectutis, artes exercitationesque virtutum, quæ in omni ætate cultæ, cum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus; non solum quia nunquam deserunt, ne in extremo quidem tempore ætatis, (quamquam id maximum est,) verum etiam quia conscientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est.

IV. Ego Q. Maximum, (eum qui Tarentum recepit,) adolescens ita dilexi senem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec senectus mores mutaverat; quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate provectum; anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum; cumque eo, quartum consule, adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quæstor; deinde ædilis, quadriennio post factus sum prætor; quem magistratum gessi, consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex, suasor legis Cinciæ de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat, ut adolescens, cum plane grandis esset; et Hannibalem juveniliter exultantem patientiâ suâ molliebat: de quo præclare familiaris noster Ennius:

"Unus, qui nobis cunctando restituit rem;
Non ponebat enim rumores ante salutem:
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret."

Tarentum vero quâ vigilantiâ, quo consilio, recepit! cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque ita dicenti: "Meâ operâ, Q. Fabi, Tarentum recepisti:" "Certe," inquit ridens "nam, nisi tu amisisses, nunquam recepissem." Nec vero in armis præstantior, quam in togâ; qui consul iterum, Sp. Carvilio collegâ quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatûs auctoritatem dividenti. Augurque cum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipublicæ salute gererentur; quæ contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro præclara cognovi; sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem M. filii tulit, clari viri, et consularis. Est in manibus laudatio; quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus; sed intus domique præstantior. Qui sermo! quæ præcepta! quanta notitia antiquitatis! quæ scientia juris augurii! multæ etiam, ut in homine Romano, literæ: omnia memoriâ tenebat, non domestica solum, sed etiam externa.

bella; cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo extincto, fore, unde discerem, neminem.

V. Quorsum igitur hæc tam multa de Maximo? quia profecto videtis nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, triumphosque, recordentur. Est etiam quiete et pure, et eleganter actæ ætatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui, uno et octogesimo anno, scribens mortuus est; qualem Isocratis, qui eum librum, qui "*Panathenaïcus*" inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit; vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus, Gorgias centum et septem complevit annos; neque unquam in suo studio atque opere cessavit: qui, cum ex eo quæreretur, cur tamdiu vellet esse in vitâ; "Nihil habeo," inquit, "quod incusem senectutem." Præclarum responsum, et docto homine dignum! Sua enim vitia insipientes, et suam culpam, in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius;

"Sicut fortis equus, spatio qui sæpe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit."

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam; quam quidem probe meminisse potestis: anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus et M'Acilius, facti sunt: ille autem Cæpione, et Philippo iterum, consulibus, mortuus est: cum ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam voce magnâ, et bonis lateribus, suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis pæne delectari videretur.

Etenim, cum contemplor animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quamque sit justa unaquæque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, quæ in juventute geruntur, et viribus? Nullæne igitur res sunt seniles, quæ, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? Nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? cæteri senes, Fabricii, Curii, Corun-

canii, cum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant?

Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset: et tamen is, cum sententia senatûs inclinaret ad pacem, et fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

> "Quo vobis mentes, rectæ quæ stare solebant
> Antehac, dementes sese flexêre [via]?"

cæteraque gravissime: notum enim vobis carmen est: et tamen ipsius Appii extat oratio: atque hanc ille egit septem et decem annos post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus.

Nihil igitur afferunt, qui in re gerendâ versari senectutem negant: similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant; ille autem, clavum tenens, sedeat in puppi quietus. Non faciat ea, quæ juvenes: at vero multo majora et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum, res magnæ geruntur, sed consilio, auctoritate, sententiâ; quibus non modo non orbari

sed etiam augeri, senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul, versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quæ sunt gerenda, præscribo, et quomodo: Carthagini, male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio; de quâ vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero.

Quam palmam utinam Dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! cujus a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ pœniteret? nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur; sed consilio, ratione, sententiâ; quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellâssent *Senatum*. Apud Lacedæmonios quidem, ii qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur, senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas, reperietis.

"Cedo, quî vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?"

sic enim percontantur, ut est in Nævii poëtæ Ludo. Respondentur et alia, et hæc in primis:

"Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli."

Temeritas est videlicet florentis ætatis, prudentia senescentis.

VII. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis naturâ tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censetis eum, cum ætate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi qui sunt, sed eorum patres etiam, et avos: nec, sepulcra legens, vereor (quod aiunt) ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis, redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt; vadimonia constituta; qui sibi, quibus ipsi, debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria; nec ea solum

in claris et honoratis viris, sed in vitâ etiam privatâ et quietâ. Sophocles ad summam senectutem tragœdias fecit; quod propter studium, cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, Œdipum Coloneum, recitâsse judicibus, quæsîsseque, num illud carmen desipientis videretur: quo recitato, sententiis judicum est liberatus.

Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num (quos ante dixi) Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Zenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoïcum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitæ æqualis fuit?

Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus, nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non *serendis*, non percipiendis, non condendis

fructibus: quamquam in illis minus hoc mirum: nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere: sed iidem elaborant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pertinere.

"Serit arbores, quæ alteri sæculo prosint,"

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere: "Diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc a majoribus voluerunt, sed etiam posteris prodere."

VIII. Melius Cæcilius de sene alteri sæculo prospiciente, quam illud idem:

"Ædepol, senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,
Quod, diu vivendo, multa, quæ non vult, videt."

Et multa fortasse, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Cæcilius vitiosius:

"Tum equidem in senectâ hoc deputo miserrimum,
Sentire, eâ ætate esse se odiosum alteri."

Jucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bonâ indole præditis sapientes

senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur et diliguntur; sic adolescentes senum præceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur: nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa, et semper agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vitâ fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se, quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit: ut ego feci, qui Græcas literas senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud (discebant enim fidibus antiqui): sed in literis certe elaboravi.

IX. Ne nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) non plus, quam, adolescens, tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti; et, quidquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatæ? qui, cum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse

lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, "At hi quidem jam mortui sunt." Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator: neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Ælius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus; a quibus jura civibus præscribebantur; quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia.

Orator, metuo, ne languescat senectute: est enim munus ejus non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi: et videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis quietus et remissus; facitque persæpe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere, et Lælio. Quid enim est jucundius senectute stipatâ studiis juventutis?

An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Æmilius et P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque

defecerint: etsi ista ipsa defectio virium adolescentiæ vitiis efficitur sæpius, quam senectutis. Libidinosa etenim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti.

Cyrus quidem, apud Xenophontem, eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se unquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset Ego L. Metellum memini, puer, (qui, cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio præfuit) ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile, ætatique nostræ conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum sæpissime Nestor de virtutibus suis prædicet? tertiam enim jam ætatem hominum vivebat: nec erat ei verendum, ne, vera de se prædicans, nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim (ut ait Homerus) ex ejus linguâ melle dulcior fluebat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura.

Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispaniâ fuerim, aut quadriennio post, cum, tribunus militaris, depugnavi apud Thermopylas, M'Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites: nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus.

At minus habeo virium, quam vestrûm utervis. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille præstantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur: næ ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiæ per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? Denique *isto* bono utare, dum adsit; cum absit, ne *requiras*; nisi forte adolescentes pueritiam, pau-

lum ætate progressi adolescentiam, debeant requirere. Cursus est certus ætatis, et una via naturæ, eaque simplex: suaque cuique parti ætatis tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et ferocitas juvenum, et gravitas jam constantis ætatis, et senectutis maturitas, naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat.

Arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus, Masinissa, quæ faciat hodie, nonaginta annos natus: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; cum equo, ex equo non descendere; nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam in eo esse corporis siccitatem; itaque exsequi omnia regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia, etiam in senectute, conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo, et legibus et institutis, vacat ætas nostra muneribus iis, quæ non possunt sine viribus sustineri: itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur.

At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitæ munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est.

vitium, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit! quam tenui, aut nullâ potius valetudine! quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi, doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Læli et Scipio, senectuti est; ejusque vitia diligentiâ compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem.

Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam hæc quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem defatigatione et exercitatione ingravescunt; animi autem exercitando levantur: nam, quos ait Cæcilius "comicos stultos senes," hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis. Ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum; nec tamen *omnium* adolescentium, sed non proborum; sic

ista senilis stultitia (quæ deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium.

Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas, Appius regebat, et senex et cæcus: intentum enim animum, tamquam arcum, habebat; nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium, in suos: metuebant servi; verebantur liberi; carum omnes habebant: vigebat in illâ domo patrius mos et disciplina.

Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo nunquam erit. Septimus mihi "Originum" liber est in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Græcis literis utor: Pythagoreorumque more, exercendæ memoriæ gratiâ, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hæ sunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis: in his desudans atque elaborans, corporis vires non magnopere

desidero. Adsum amicis: venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis, viribus. Quæ si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quæ jam agere non possem: sed, ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu ætas senescit: nec subito frangitur; sed diuturnitate exstinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentiâ vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis et præclari viri; quæ mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a naturâ datam; cujus voluptatis avidæ libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero, et adulteria, et omne tale

flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis Deus, nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim, libidine dominante, temperantiæ locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo jubebat, tantâ incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima. Nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi, posset: quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem; siquidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite (patre ejus, a quo, Caudino prœlio, Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt) locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, (qui in amicitiâ populi Romani permanserat) se a majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis; quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio.

Quorsum hæc? ut intelligatis, si voluptatem adspernari ratione et sapientiâ non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ effi-

ceret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica; ac mentis (ut ita dicam) præstringit oculos; nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flamininum, e senatu ejicerem, septem annis postquam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim, cum esset consul, in Galliâ exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent, damnati rei capitalis. Hic, Tito, fratre suo, censore, (qui proximus ante me fuerat) elapsus est: mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quæ cum probro privato conjungeret imperii dedecus.

XIII. Sæpe audivi a majoribus natu, qui se porro pueros a senibus audîsse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audîsset a Thessalo Cineâ, esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur; eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda: quod ex eo audientes, M' Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur; quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M' Curius cum

P. Decio, qui, quinquennio ante eum consulem, se pro republicâ, quarto consulatu, devoverat. Nôrat eundem Fabricius; nôrat Coruncanius; qui, cum ex suâ vitâ, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant, esse profecto aliquid naturâ pulchrum atque præclarum, quod suâ sponte peteretur, quodque, spretâ et contemptâ voluptate, optimus quisque sequeretur.

Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. Caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentiâ, et cruditate, et insomniis. Sed, si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato escam malorum voluptatem appellat, quod eâ videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quanquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. filium qui Pœnos classe primus devicerat, redeuntem a cœnâ senem sæpe videbam puer; delectabatur crebro funali, et tibicine, quæ sibi, nullo exemplo, privatus sumpserat: tantum licentiæ dabat gloria.

Sed quid ego alios? ad meipsum jam revertar. Primum habui semper sodales: sodalitates autem, me quæstore, constitutæ sunt, sacris Idæis

Magnæ Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice; sed erat quidam fervor ætatis: quâ progrediente, omnia fiunt indies mitiora: neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum et sermonibus, metiebar. Bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, *convivium* nominârunt, melius, quam Græci, qui hoc idem tum *compotationem*, tum *concœnationem*, vocant; ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

XIV. Ego vero, propter sermonis delectationem, tempestivis quoque conviviis delector, nec cum æqualibus solum (qui pauci admodum restant), sed cum vestrâ etiam ætate, atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a majoribus instituta; et is sermo, qui, more majorum, a summo adhibetur in poculis; et pocula, sicut in "Symposio" *Xenophontis*, minuta, atque rorantia; et refri-

geratio æstate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus: quæ quidem in Sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus.

At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam, jam affecto ætate, quæreret, utereturne rebus venereis? "Dii meliora!" inquit: "libenter vero istinc, tamquam a domino agresti ac furioso, profugi." Cupidis enim rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere: satiatis vero et expletis jucundius est carere, quam frui: quanquam non caret is, qui non desiderat. Ergo hoc non desiderare, dico esse jucundius, quam frui.

Quod si istis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in primâ caveâ spectat; delectatur tamen, etiam qui in ultimâ, sic adolescentia, voluptates prope intuens, magis fortasse lætatur: sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans, tantum, quantum sat est.

At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis,

inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque (ut dicitur) vivere! Si vero habet aliquod tanquam pabulum studii atque doctrinæ, nihil est otiosâ senectute jucundius. Mori pæne videbamus, in studio dimetiendi cœli atque terræ, C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum mane cœpisset! quam delectabat eum, defectiones solis et lunæ multo nobis ante prædicere!

Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat Bello suo Punico Nævius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui, cum sex annos ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte "Suadæ medullam" dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem! Quæ sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum, voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem studia doctrinæ; quæ quidem prudentibus et bene institutis pariter cum ætate

crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, (ut ante dixi) senescere se, multa indies addiscentem: quâ voluptate animi nulla certe potest esse major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quæ nec ullâ impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terrâ, quæ nunquam recusat imperium, nec unquam sine usurâ reddit, quod accepit; sed alias minore, plerumque majore, cum fœnore. Quanquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terræ vis ac natura, delectat: quæ, cum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit; primum id occæcatum cohibet (ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata est): deinde, tepefactum vapore et compressu suo, diffundit; et elicit herbescentem ex eo viriditatem; quæ, nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus cum emerserit, fundit frugem spici, ordine structam, et contra avium minorum morsus [munitur] vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa, commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meæ senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium quæ generantur

e terrâ: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex cæterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus, tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantæ, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ naturâ caduca est, et, nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam, serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque, ineunte vere, in iis quæ relicta sunt, exsistit, tanquam ad articulos sarmentorum, ea, quæ gemma dicitur; a quâ oriens uva sese ostendit; quæ, et succo terræ et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu; deinde, maturata, dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores: quâ quid potest esse, cum fructu lætius, tum adspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura, delectat; adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio.

Quid ego irrigationes, quid fossiones agri, repastinationesque, proferam, quibus fit multo

terra fœcundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de quâ doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de culturâ agri scriberet. At Homerus, qui multis (ut mihi videtur) ante sæculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorantem, facit. Nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbustis, res rusticæ lætæ sunt, sed etiam hortis et pomariis; tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura sollertius.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem: nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est naturâ loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vitâ M' Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphâsset, consumpsit extremum tempus ætatis: cujus quidem villam ego contemplans, (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio, ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiavit

ab eo sunt: non enim aurum habere, præclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem?

Sed venio ad agricolas, ne a meipso recedam. In agris erant tum senatores, et iidem senes: siquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cujus dictatoris jussu, magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Mælium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villâ in senatum arcessebantur et Curius et cæteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, *viatores* nominati sunt. Num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Meâ quidem sententiâ, haud scio, an ulla beatior esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione (quam dixi), et saturitate copiâque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum, pertinent: ut, quoniam hæc quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est; villaque tota locuples est: abundat porco, hædo, agno, gallinâ, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ succidiam alteram

appellant: tum conditiora facit hæc supervacanei etiam operis aucupium atque venatio.

Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie, dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil potest esse, nec usu uberius, nec specie ornatius; ad quem fruendum, non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa ætas aut calescere vel apricatione melius vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, sibi natationes et cursus: nobis senibus, ex lusionibus multis, talos relinquant, et tesseras: idipsum [utrum] lubebit; quoniam, sine his, beata esse senectus potest.

XVII. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quæso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuendâ re familiari, qui "Œconomicus" inscribitur! Atque, ut intelligatis, nihil ei tam regale videri quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, præstantem ingenio atque imperii gloriâ, cum Lysander Lacedæmonius, vir summæ *virtutis*, venisset ad eum Sardis, eique dona

a sociis attulisset; et cæteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam conseptum agrum, diligenter consitum, ostendisse. Cum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum qui afflarentur e floribus; tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam solertiam ejus, a quo essent illa dimensa atque descripta; et ei Cyrum respondisse: "Atqui ego omnia ista sum dimensus: mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam istarum arborum meâ manu sunt satæ." Tum Lysandrum, intuentem ejus purpuram, et nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: "Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta est."

Hac igitur fortunâ frui licet senibus: nec ætas impedit, quominus et cæterarum rerum, et imprimis agri colendi, studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset actâ jam ætate in agris, eosque coleret: cujus inter primum et sextum consulatum, sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cur-

sus honorum fuit. Atque ejus extrema ætas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello! quanta in Atilio Calatino! in quem illud elogium unicum: "Plurimæ consentiunt gentes, populi primarium fuisse virum." Notum est carmen, incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio præditum, vidimus? Quid de Paulo aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententiâ solum, sed etiam in nutu, residebat auctoritas. Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiæ voluptates.

XVIII. Sed, in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit: ex quo id efficitur, (quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi) miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet. Non cani, non rugæ, repente auctoritatem arripere possunt: sed honeste acta superior ætas fructus capit auctoritatis extremos.

Hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quæ et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quæque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedæmonium (cujus modo mentionem feci) dicere aiunt solitum, Lacedæmone esse honestissimum domicilium senectutis: nusquam enim tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior. Quinetiam memoriæ proditum est, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: cum autem ad Lacedæmonios accessisset, (qui, legati cum essent, in loco certo consederant) consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. Quibus cum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, Athenienses scire, quæ recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio præclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque ætate antecedit, ita sententiæ principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam

ætatis peregisse, nec, tanquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse.

At sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes; si quærimus, etiam avari. Sed hæc morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justæ, sed quæ probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi. Præterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est: quæ tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis, et artibus: idque, tum in vitâ, tum in scenâ, intelligi potest ex iis fratribus, qui in "Adelphis" sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet. Ut enim non omne vinum, sic non omnis ætas, vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viæ restat, eo plus viatici quærere?

XIX. Quarta restat causa, quæ maxime angere atque sollicitam habere nostram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longâ ætate non viderit! quæ aut plane negli-

genda est, si omnino exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam, futurus sum?

Quanquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quinetiam ætas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius ægrotant; tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et consilium, in senibus est; qui si nulli fuissent, nullæ omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentiâ esse commune? Sensi ego, cum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem esse communem.

At sperat adolescens, diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex ne, quod *speret* quidem, habet. At est eo meliore *conditione,* quam adolescens; cum id, quod ille spe-

rat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. Quanquam (o Dii boni!) quid est in hominis vitâ diu? Da enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum regis ætatem: fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit: sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit; tunc illud, quod præteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horæ quidem cedunt, et dies, et menses, et anni; nec præteritum tempus unquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocumque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque ad "Plaudite" vivendum.

Breve enim tempus ætatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolæ dolent, præteritâ verni temporis suavitate, æstatem autumnumque venisse. Ver enim tanquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est (ut sæpe dixi) ante partorum

bonorum memoria et copia. Omnia vero, quæ secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante naturâ. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; senes autem, sicut suâ sponte, nullâ adhibitâ vi, consumptus ignis exstinguitur. Et, quasi poma, ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt; sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longâ navigatione esse venturus.

XX. Omnium ætatum certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in eâ vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere: ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est; cum illi quærenti, quâ tandem spe fretus, sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur, *Senectute*. Sed vivendi finis est optimus, cum, *integrâ* mente, cæterisque sensibus, opus ipsa

suum eadem, quæ coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium, idem destruit facillime, qui construxit, sic hominem eadem optime, quæ conglutinavit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens ægre, inveterata facile, divellitur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine causâ deserendum sit. Vetatque Pythagoras, injussu imperatoris, (id est, Dei) de præsidio et statione vitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Vult (credo) se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

"Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit."

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur.

Jam sensus morienti aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, præsertim seni: post mortem quidem, sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentiâ debet esse, mortem ut negligamus: sine quâ meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est; et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quî poterit animo consistere? De quâ

non ita longâ disputatione opus esse videtur, cum recorder, non solum L. Brutum, qui in liberandâ patriâ est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duos Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum, L. Paulum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominiâ temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est; sed legiones nostras (quod scripsi in "Originibus") in eum sæpe locum profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti senes extimescent?

Omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium satietas vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiæ: num ea jam constans requirit ætas, quæ media dicitur? Sunt etiam hujus ætatis: ne ea quidem quæruntur a senectute. Sunt extrema quædam studia senectutis. Ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam se-

nectutis: quod cum evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eo melius mihi cernere videor, quo ab eâ propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror, et eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum su mus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, et gravi opere perfungimur. Est enim animus cœlestis ex altissimo domicilio depressus, et quasi demersus in terram, locum divinæ naturæ, æternitatique, contrarium. Sed credo, Deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, cœlestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantiâ. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas pæne nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitâsse, quin ex universâ mente divinâ delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate ani-

morum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? Sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem: cumque semper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motûs, quia nunquam se ipse sit relicturus: et, cum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante quam nati sint, quod jam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Hæc Plato noster.

XXII. Apud Xenophontem autem, moriens Cyrus major hæc dicit: "Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis; sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus quas gerebam, intelligebatis. Eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum

virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem nunquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; cum exîssent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset; sed cum, omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse cœpisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte dissolvitur, cæterarum rerum, perspicuum est, quo quæque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt; animus autem solus, nec cum adest, nec cum discedit, apparet. Jam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam. Multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote, ut Deum. Sin unâ est interiturus animus cum corpore, vos tamen, Deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis." Cyrus quidem hæc moriens. Nos (si placet) nostra videamus.

XXIII. Nemo unquam mihi, Scipio, persua-

debit, aut patrem tuum Paulum, aut duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiæque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam ætatem et quietam, sine ullo labore et contentione, traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, cum excessisset e vitâ, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime ad immortalitatem gloriæ niteretur.

Quid, quod sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci; ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire *aveo*, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi, et legi, et ipse conscripsi. Quo

quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque, tanquam Peliam, recoxerit. Quod si quis Deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repuerascam, et in cunis vagiam, valde recusem: nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari.

Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane: habet certe tamen aut satietatem, aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, sæpe fecerunt. Neque me vixisse pœnitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vitâ ita discedo, tanquam ex hospitio, non tanquam ex domo. Commorandi enim natura diversorium nobis, non habitandi locum, dedit. O præclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiscar, cumque ex hac turbâ et colluvione discedam! Proficiscar enim, non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior: cujus a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum. Animus vero, non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum; non quod æquo animo ferrem: sed

me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore.

His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin, mortuus, (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi, modum. Senectus autem peractio ætatis est, tanquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjunctâ satietate.

Hæc habui, de senectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quæ ex me audîstis, re experti, probare possitis.

M. TULLII CICERONIS

LÆLIUS, SIVE DE AMICITIÂ

DIALOGUS,

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

I. Quintus Mucius augur multa narrare de C. Lælio, socero suo, memoriter et jucunde solebat, nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, sumptâ virili togâ, ut, quoad possem, et liceret, a senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta, memoriæ mandabam; fierique studebam ejus prudentiâ doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scævolam contuli; quem unum nostræ civitatis et ingenio et justitiâ præstantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. Cum sæpe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego

essem unâ, et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, (cum is, tribunus plebis, capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissime et amantissime vixerat) quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scævola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitiâ, habitum ab illo secum, et cum altero genero, C. Fannio, M. filio, paucis diebus post mortem Africani.

Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi; quas hoc libro exposui meo arbitratu: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *Inquam* et *Inquit*, sæpius interponeretur; atque, ut, tanquam a præsentibus, coram haberi sermo videretur. Cum enim sæpe mecum ageres, ut de amicitiâ scriberem aliquid, digna mihi res, cum omnium cognitione, tum nostrâ familiaritate, visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in "Catone Majore," qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illâ ætate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsâ senectute præ cæteris floruisset; sic, cum accepissemus

a patribus, maxime memorabilem C. Lælii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitiâ ea ipsa dissereret, quæ disputata ab eo meminisset Scævola.

Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse, mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitiâ scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Lælius, et sapiens (sic enim est habitus), et amicitiæ gloriâ excellens, de amicitiâ loquitur. Tu, velim, animum a me parumper avertas; Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur: respondet Lælius; cujus tota disputatio est de amicitiâ, quam legens tu te ipse cognosces.

II. *Fannius.* Sunt ista, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos in te esse conjectos: unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni: scimus, L. Atilium apud patres nostros appella-

tum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat. Multa ejus, et in senatu et in foro, vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute, ferebantur. Propterea, quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo dicunt, non solum naturâ et moribus, verum etiam studio et doctrinâ, esse sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliquâ Græciâ neminem (nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quærunt, in numero sapientium non habent); Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, (credo, item ex te, Scævola) quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod, his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causâ, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui diligentissime semper illum diem, et illud munus, solitus esses obire.

Scævola. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis, cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre

moderate: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuæ: quod autem his Nonis in nostro collegio non affuisses, valetudinem causam, non mœstitiam, fuisse.

Lælius. Recte tu quidem, Scævola, et vere. Nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi cum valerem, abduci incommodo meo debui; nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice: sed, ut mihi videris, non recte judicas de Catone: aut enim nemo (quod quidem magis credo), aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? Memineram Paulum; videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas, ne istum quidem ipsum, quem Apollo (ut ais) sapientissimum judicavit. Hujus enim facta, illius dicta, laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote.

III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes: sed certe mentiar. Moveor enim, tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo unquam erit; et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed

non egeo medicinâ: me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo, amicorum decessu, plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit, si quid accidit. Suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est.

Cum illo vero quis neget actum esse præclare? Nisi enim (quod ille minime putabat) immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petivit nunquam, factus est consul bis: primum ante tempus; iterum sibi, suo tempore; reipublicæ, pæne sero: qui, duabus urbibus eversis, inimicissimis huic imperio, non modo præsentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? justitiâ in omnes? nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, mœrore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, (ut memini Catonem, anno ante quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere) tamen aufert eam viriditatem, in quâ etiamnum *erat* Scipio.

Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortunâ,

vel gloriâ, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vitâ celeberrimos lætissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est, a patribus conscriptis, a populi Romani sociis et Latinis, pridie quam excessit e vitâ: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur potius, quam ad inferos, pervenisse. Neque enim assentior iis, qui hæc nuper disserere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri.

IV. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, (qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt; quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur) vel eorum, qui in hac terrâ fuerunt, magnamque Græciam (quæ nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis et præceptis suis erudierunt; vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus: qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, animos hominum esse divinos, iisque, cum e corpore excessissent, reditum in cœlum patere, optimoque et justissimo cuique expeditissimum.

Quod item Scipioni videbatur; qui quidem, quasi præsagiret, perpaucis ante mortem diebus (cum et Philus et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam, Scævola, mecum venisses), triduum disseruit de republicâ: cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum; quæ se in quiete per visum ex Africano audîsse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet, tanquam e custodiâ vinculisque corporis; cui censemus cursum ad Deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca, mœrere hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali: sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et hæc civitas, dum erit, lætabitur.

Quamobrem, cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum incommodius; quem fuerat æquius, ut prius introieram, sic prius exire de vitâ. Sed tamen recordatione nostræ amicitiæ sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim; quocum mihi conjuncta cura de re publicâ et de privatâ fuit, quocum et *domus* et militia communis; et (id, in quo est *omnis* vis amicitiæ) voluntatum, studiorum, sen-

tentiarum, summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiæ, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa præsertim, quam quod amicitiæ nostræ memoriam spero sempiternam fore. Idque mihi eo magis est cordi, quod, ex omnibus sæculis, vix tria aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Lælii amicitiam notam posteritati fore.

Fannius. Istud quidem, Læli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiæ mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scævolæ) si, quemadmodum soles de cæteris rebus, cum ex te quæruntur, sic de amicitiâ disputâris, quid sentias, qualem existimes, quæ præcepta des.

Scævola. Mihi vero pergratum erit: atque, idipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris.

V. *Lælius.* Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et præclara res est; et sumus (ut dixit Fannius) otiosi. Sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est; egetque exercitatione non parvâ.

Quamobrem, quæ disputari de amicitiâ possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas.

Sed hoc primum sentio, nisi in bonis, amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui hæc subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea quæ sunt in usu vitâque communi, non ea quæ finguntur aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C. Fabricium, M' Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen, et invidiosum et obscurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi.

Agamus igitur pingui Minervâ, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æquitas, liberalitas, nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia, sintque magnâ constantiâ, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appel-

landos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam: major autem, ut quisque proxime accederet: itaque cives potiores quam peregrini; et propinqui, quam alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit. Sed ea non satis habet firmitatis: namque hoc præstat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitiâ non potest: sublatâ enim benevolentiâ, amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiæ sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod, ex infinitâ societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos, jungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum, cum benevolentiâ et caritate, summa consensio: quâ quidem haud scio, an, exceptâ sapientiâ, quidquam melius homini sit a Diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum est: *illa* autem superiora, caduca et incerta,

posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, præclare illi quidem: sed hæc ipsa virtus amicitiam et gignit, et continet; nec, sine virtute, amicitia esse ullo pacto potest.

Jam virtutem ex consuetudine vitæ sermonisque nostri interpretemur; nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentiâ metiamur: virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est: eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere.

Principio, cui potest esse "vita vitalis" (ut ait Ennius), qui non in amici mutuâ benevolentiâ conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quîcum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset, sine eo qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique cæteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus fere singulis; divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præsto est: nullo

loco excluditur; nunquam intempestiva, nunquam molesta est. Itaque non aquâ, non igni (ut aiunt), pluribus locis utimur, quam amicitiâ. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri (quæ tamen ipsa et delectat et prodest), sed de verâ et perfectâ, loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia, et adversas, partiens communicansque, leviores.

VII. Cumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quod bonâ spe prælucet in posterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et (quod difficilius dictu est) mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex naturâ rerum benevolentiæ conjunctionem; nec domus ulla nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur; quanta vis amicitiæ concordiæque sit, ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitiâ, judicari potest.

Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum naturâ totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores totâ caveâ nuper in hospitis et amici mei, M. Pacuvii, novâ fabulâ; cum, ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret! Stantes plaudebant in re fictâ: quid arbitramur in verâ fuisse facturos? Facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero judicarent.

Hactenus mihi videor, de amicitiâ quid sentirem, potuisse dicere. Siqua præterea sunt (credo autem esse multa), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quæritote.

Fannius. Nos autem a te potius; quanquam etiam ab istis sæpe quæsivi, et audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus filum orationis tuæ.

Scævola. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de republicâ

disputatum, affuisses. Qualis tum patronus justitiæ fuit contra accuratam orationem Phili!

Fannius. Facile id quidem fuit, justitiam justissimo viro defendere.

Scævola. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summâ fide, constantiâ, justitiâque servatam, maximam gloriam ceperit?

VIII. *Lælius.* Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, quâ me ratione cogatis? cogitis certe. Studiis enim generorum, præsertim in re bonâ, cum difficile est, tum ne æquum quidem, obsistere.

Sæpissime igitur mihi, de amicitiâ cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num, propter imbecillitatem atque inopiam, desiderata sit amicitia; ut, dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet; an esset hoc quidem proprium amicitiæ; sed antiquior, et pulchrior, et magis a naturâ ipsâ profecta, alia causa. Amor enim (ex quo amicitia nominata) princeps est ad benevolentiam conjungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitiæ coluntur et observantur causâ temporis: in amicitiâ autem, nihil fictum, nihil simulatum: et, quidquid in eâ est, id est verum et voluntarium.

Quapropter, a naturâ mihi videtur potius, quam ab indigentiâ, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest; quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat: quod, in homine, multo est evidentius: primum, ex eâ caritate, quæ est inter natos et parentes; quæ dirimi, nisi detestabili scelere, non potest: deinde, cum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et naturâ congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur.

Nihil est enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe cum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M' Curii, non cum caritate aliquâ et benevolentiâ memoriam usurpet, quos nunquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium, non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italiâ decertatum est, Pyrrho et Hannibale: ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus: alterum, propter crudelitatem, semper hæc civitas oderit.

IX. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam, vel in eis quos nunquam vidimus, vel (quod majus est) in hoste etiam, diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quanquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adjunctâ: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit benevolentiæ magnitudo; quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum (ut ita dicam), ortum amicitiæ, quam ex inopiâ atque indigentiâ natam volunt.

Quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus: quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientiâ sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita judicet; ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime, hercle: ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quâdam virtutis ejus, ille vicissim opinione fortasse nonnullâ, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolen-

tiam consuetudo. Sed, quanquam utilitates multæ et magnæ consecutæ sunt, non sunt tamen ab earum spe causæ diligendi profectæ.

Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium fœneramur), sed naturâ propensi ad liberalitatem sumus; sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus.

Ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentimus: nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum, suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quamobrem, hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, naturâ gigni sensum diligendi, et benevolentiæ caritatem, factâ significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant sese, et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore, et æquales; propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum: atque hæc inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitiâ maximæ capientur; et erit ejus ortus a naturâ, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam, si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret: sed, quia natura mutari non

potest, idcirco veræ amicitiæ sempiternæ sunt. Ortum quidem amicitiæ videtis, nisi quid ad hæc forte vultis.

Fannius. Tu vero perge, Læli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo.

Scævola. Recte tu quidem: quamobrem audiamus.

X. *Lælius.* Audite ergo, optimi viri, ea, quæ sæpissime inter me et Scipionem de amicitiâ disserebantur: quanquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitæ permanere. Nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere sæpe; vel ut de republicâ non idem sentirent; mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, alias adversis rebus, alias ætate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quod summi puerorum amores sæpe unâ cum prætextâ ponerentur.

Sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitiâ provecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse nullam in amicitiis, quam in plerisque pecuniæ cupiditatem, in

optimis quibusque honoris certamen et gloriæ; ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicissimos exstitisse. Magna etiam dissidia, et plerumque justa nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur; ut aut libidinis ministri, aut adjutores essent ad injuriam: quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiæ deserere arguerentur ab iis quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsâ profiteri, omnia se amici causâ esse facturos: eorum querelâ inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut, omnia subterfugere, non modo sapientiæ, sed etiam felicitatis, diceret sibi videri.

XI. Quamobrem id primum videamus, si placet, quâtenus amor in amicitiâ progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuêre? num Viscellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Mælium, debuerunt juvare?

Ti. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, æqualibusque amicis, derelictum videbamus. At C. Blosius, Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola, cum ad me, qui aderam

Lænati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, "Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?" "Nunquam," inquit, "voluisset id quidem." "Sed, si voluisset?" "Paruissem." Videtis, quam nefaria vox: et, hercle, ita fecit, vel plus etiam quam dixit: non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed præfuit; nec se comitem illius furoris, sed ducem, præbuit. Itaque, hac amentiâ, quæstione novâ perterritus, in Asiam profugit; ad hostes se contulit; pœnas reipublicæ graves justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causâ peccaveris. Nam, cum conciliatrix amicitiæ virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris.

Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis quidquid velint, vel impetrare ab iis quidquid velimus, perfectâ quidem sapientiâ simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt.

Videmus Papum Æmilium C. Luscino famili-

arem fuisse (sic a patribus accepimus), bis unâ consules, et collegas in censurâ: tum et cum iis, et inter se, conjunctissimos fuisse M' Curium et Ti. Coruncanium, memoriæ proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quidpiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, "Si contendisset, scio impetraturum non fuisse?" cum illi sanctissimi viri fuerint; æque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et [minimus] tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitiâ sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est, et minime accipienda, cum in cæteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici causâ fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scævola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicæ. Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat, aut viderat? Hunc,

etiam post mortem, secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrymis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Ti. Gracchi, sustinuimus: de C. Gracchi autem tribunatu, quid exspectem, non libet augurari. Serpit enim deinde res: quæ proclivius ad perniciem, cum semel cœpit, labitur. Videtis, in tabellâ jam ante quanta sit facta labes, primo Gabiniâ lege, biennio autem post, Cassiâ. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum hæc fiant, quam quemadmodum his resistatur.

Quorsum hæc? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in magnâ aliquâ re peccantibus non discedant. Improbis autem pœna statuenda est; nec vero minor iis qui secuti erunt alterum, quam iis qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græciâ Themistocle? quis potentior? qui, cum imperator bello Persico servitute Græciam liberâsset, propterque invidiam in exsilium pulsus esset, ingratæ patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod XX annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra

patriam inventus est nemo: itaque mortem sibi uterque conscivit.

Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiæ tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda; ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriæ inferentem, sequi: quod quidem, ut res cœpit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causâ honesta faciamus: ne exspectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit; cunctatio absit. Consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitiâ amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque et adhibeatur ad monendum, non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitæ pareatur.

Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Græciâ, placuisse opinor mirabilia quædam (sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis): partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse suarum cuique rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissi-

mum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiæ; quas vel adducas, cum velis, vel remittas: caput enim esse ad beate vivendum, securitatem; quâ frui non possit animus, si tanquam parturiat unus pro pluribus.

Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius (quem locum breviter perstrinxi paulo ante) præsidii adjumentique causâ, non benevolentiæ neque caritatis, amicitias esse expetendas: itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime: ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quam viri; et inopes, quam opulenti; et calamitosi, quam ii qui putentur beati.

O præclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vitâ tollunt; quâ a Diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. Quæ est enim ista securitas? specie quidem, blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quæ, necesse est, cum aliquâ curâ, res sibi contrarias adspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maxime dolere,

imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et lætari bonis rebus, et dolere contrariis.

Quamobrem, si cadit in sapientem animi dolor (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo exstirpatam humanitatem arbitremur); quæ causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vitâ, ne aliquas, propter eam, suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse volunt: quæ quidem est, cum multis in rebus, tum in amicitiâ, tenera atque tractabilis; ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vitâ amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

XIV. Cum autem contrahat amicitiam (ut supra dixi), si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet, et adjungat; id cum contingit, amor exoriatur, necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloriâ, ut ædificio, ut vestitu, cultuque corporis; animo autem

virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiæ, nihil vicissitudine studiorum officiorumque, jucundius.

Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo; concedetur profecto, verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi, quasi propinquitate conjunctos atque naturâ. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scævola, constat, (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse; qui est amicitiæ fons a naturâ constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque immanis, neque superba; quæ etiam populos universos tueri, eisque optime consulere, soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret.

Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causâ fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiæ tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse, delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiæ propter indigentiam

colantur, ut ii, qui, opibus et copiis, maximeque virtute præditi (in quâ plurimum est præsidii), minime alterius indigeant, liberalissimi sint, et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam operâ nostrâ, nec domi nec militiæ, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam, consecuta est.

XV. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitiâ, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, (pro Deûm fidem, atque hominum!) qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantiâ vivere? Hæc enim est tyrannorum vita; in quâ nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiæ potest esse fiducia: omnia semper suspecta, atque sollicita: nullus locus amicitiæ.

Quis enim aut eum diligat quem metuit, aut eum a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. Quod si forte (ut fit plerumque) ceciderint, tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum: quod Tarquinium dixisse ferunt, tum exsulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum jam

neutris gratiam referre posset. Quanquam miror, illâ superbiâ et importunitate, si quemquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuêre, sic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna cæca est, sed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio et contumaciâ : neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest.

Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus, immutari; spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stultius, quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cætera parare, quæ parantur pecuniâ, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, supellectilem? Etenim, cætera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causâ laborent: ejus enim est istorum quodque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta, et deserta ab amicis, non possit esse jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Constituendi autem sunt, qui sint in

amicitiâ fines, et quasi termini, diligendi: de quibus tres video sententias ferri; quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiæ pariter æqualiterque respondeat; tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis.

Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quæ nostrâ causâ nunquam faceremus, facimus causâ amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quæ in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. Multæ quoque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur.

Altera sententia est, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia; nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram de-

fluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur.

Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Sæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ fortunæ fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est; sed potius eniti, et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque spem cogitationemque meliorem.

Alius igitur finis veræ amicitiæ constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiæ potuisse reperiri, quam ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus: nec vero se adduci posse, ut hoc (quemadmodum putaretur) a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis, esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, qui se putabit inimicum esse posse? Quinetiam necesse erit cupere et optare, ut quam sæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere.

Quare hoc quidem præceptum (cujuscumque

est) ad tollendam amicitiam valet. Illud potius præcipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut nequando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quinetiam, si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

XVII. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ullâ exceptione, communitas; ut, etiam si quâ fortunâ acciderit, ut minus justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum sit de viâ, modo ne summa turpitudo sequatur. Est enim, quâtenus amicitiæ dari venia possit. Nec vero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium; quam blanditiis et assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

Sed sæpe (etenim redeo ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitiâ) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras et oves quot quisque haberet, dicere posset; amicos quot haberet, non posset dicere:

et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quædam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, et stabiles, et constantes eligendi; cujus generis est magna penuria: et judicare difficile est sane, nisi expertum: experiendum autem est in ipsâ amicitiâ. Ita præcurrit amicitia judicium, tollitque experiendi potestatem.

Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiæ; quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliquâ parte periclitatis moribus amicorum. Quidam sæpe in parvâ pecuniâ perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magnâ. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitiæ, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes, amicitiæ non anteponant; ut, cum ex alterâ parte proposita hæc sint, ex alterâ jus amicitiæ, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglectâ amicitiâ consecuti sunt, obscuratum iri se arbitrantur, quia non sine magnâ causâ sit neglecta amicitia.

Itaque veræ amicitiæ difficillime reperiuntur in iis qui in honoribus reque publicâ versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici an-

teponat suo? Quid? hæc ut omittam, quam graves, quam difficiles, plerisque videntur calamitatum societates! ad quas, non est facile inventu, qui descendat. Quanquam Ennius recte:

"Amicus certus in re incertâ cernitur:"

tamen hæc duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt.

XVIII. Qui igitur utrâque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitiâ præstiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et pæne divino.

Firmamentum autem stabilitatis constantiæque ejus, quam in amicitiâ quærimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem præterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem: neque enim fidum potest esse multiplex ingenium, et tortuosum: neque vero, qui non iisdem rebus movetur, et naturâ consentit, aut fidus aut stabilis potest esse.

Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse.

Est enim boni viri (quem eundem sapientem licet dicere) hæc duo tenere in amicitiâ: primum, nequid fictum sit, neve simulatum (aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam); deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum.

Accedat huc suavitas quædam, oportet, sermonum atque morum, haudquâquam mediocre condimentum amicitiæ. Tristitia autem, et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exsistit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitiâ, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus? Indigna homine dubitatio: non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetustatem ferunt) esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiæ munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tanquam in herbis non *fallacibus*, fructus appareat, non sunt illæ quidem

repudiandæ: vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis, et consuetudinis: ut, in ipso equo, cujus modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam quæ sunt inanimata, consuetudo valet; cum locis etiam ipsis montuosis delectemur et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

Sed maximum est in amicitiâ, superiorem parem esse inferiori: sæpe enim excellentiæ quædam sunt; qualis erat Scipionis in nostro (ut ita dicam) grege. Nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum, fratrem, egregium virum, omnino sibi nequâquam parem, quod is anteibat ætate, tanquam superiorem, colebat; suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus; ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii, fortunæ consecuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortunâ, eorum augeant opes, eisque honori sint, et dignitati: ut, in fabulis, qui aliquamdiu, propter ignorationem stirpis et generis, in famulatu fuerint, cum cogniti

sunt, et aut Deorum aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus, certisque, faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis, omnisque præstantiæ, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiæ conjunctionisque necessitudine superiores, exæquare se cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortunâ aut dignitate superari: quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant; eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice, et cum labore aliquo suo, factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium; quæ meminisse debet is in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit.

Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, submittere se debent in amicitiâ, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione, non modo verbis, sed etiam opere, levandi sunt.

Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere; ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere.

Omnino amicitiæ, corroboratis jam confirmatisque et ingeniis et ætatibus, judicandæ sunt: nec, si qui, ineunte ætate, venandi aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt: isto enim modo nutrices et pædagogi, jure vetustatis, plurimum benevolentiæ postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi. Aliter amicitiæ stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores, disparia studia, sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec, ob aliam causam ullam, boni improbis, improbi bonis, amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia.

Recte etiam præcipi potest in amicitiis, ne intemperata quædam benevolentia (quod persæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam Neoptole-

mus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset. Et sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque naturâ, et, ob eam ipsam causam, in amicitiâ parum justus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitiis dimittendis nonnunquam necessaria: jam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt sæpe vitia amicorum, cum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ sunt remissione usûs eluendæ, et (ut Catonem dicere audivi) dissuendæ magis, quam discindendæ: nisi quædam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit.

Sin autem morum aut studiorum commutatio quædam (ut fieri solet) facta erit, aut in reipublicæ partibus dissensio intercesserit (loquor enim jam, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de *communibus*, amicitiis), cavendum erit, ne

non solum amicitiæ depositæ, sed inimicitiæ etiam susceptæ, videantur. Nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, quîcum familiariter vixeris. Ab amicitiâ Q. Pompeii, meo nomine, se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensionem autem, quæ erat in republicâ, alienatus est a collegâ nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate, et offensione animi non acerbâ.

Quamobrem, primum danda opera est, nequa amicorum dissidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut exstinctæ potius amicitiæ, quam oppressæ, esse videantur. Cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiæ: e quibus jurgia, maledicta, contumeliæ, gignantur: quæ tamen, si tolerabiles erunt, ferendæ sunt: et hic honos veteri amicitiæ tribuendus est, ut is in culpâ sit qui faciat, non qui patiatur, injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos.

Digni autem sunt amicitiâ, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus (et quidem omnia præclara rara); nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum nôrunt, nisi quod fructuosum sit; et amicos, tanquam pecudes, eos

potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrimâ illâ et maxime naturali carent amicitiâ, per se et propter se expetendâ: nec ipsi sibi exemplo sunt, hæc vis amicitiæ qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suæ, sed quod per se sibi quisque carus est: quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nunquam reperietur: est enim is quidem tanquam alter idem.

Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsæ diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur), deinde, ut requirant atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio, et cum quâdam similitudine amoris humani; quanto id magis in homine fit naturâ, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat pæne unum ex duobus?

XXII. Sed plerique perverse (ne dicam, impudenter) amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quærere. In talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiæ confirmari

potest: cum homines benevolentiâ conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus cæteri serviunt, imperabunt, deinde æquitate justitiâque gaudebunt; omniaque alter pro altero suscipiet; neque quidquam unquam, nisi honestum et rectum, alter ab altero postulabit: neque solum se colent inter se, ac diligent, sed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex eâ tollit verecundiam.

Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitiâ licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a naturâ data est, non vitiorum comes; ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata cum alterâ perveniret: quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus beatissimusque comitatus.

Hæc est, inquam, societas, in quâ omnia insunt, quæ putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut, cum hæc adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod cum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est; sine quâ neque amicitiam neque ullam rem expetendam consequi possumus: eâ vero neglectâ, qui se amicos habere arbitrantur, tum se

denique errâsse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit.

Quocirca (dicendum est enim sæpius) cum judicaveris, diligere oportet; non, cum dilexeris, judicare. Sed, cum multis in rebus negligentiâ plectimur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis. Præposteris enim utimur consiliis; et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente, in medio cursu, amicitias, exortâ aliquâ offensione, dirumpimus.

XXIII. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariæ tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt: quanquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos, parvo contentos, tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius, esse existiment! itemque cætera, quæ quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitiâ omnes ad unum idem sentiunt, et ii qui ad rempublicam se contulerunt, et ii qui rerum cognitione doctrinâque delectantur, et ii *qui suum* negotium gerunt otiosi: postremo,

ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitiâ vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliquâ ex parte liberaliter vivere. Serpit enim, nescio quomodo, per omnium vitas amicitia; nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertem sui.

Quinetiam, si quis eâ asperitate est, et immanitate naturæ, congressus ut hominum fugiat atque oderit (qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus); tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suæ. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos Deus ex hac hominum frequentiâ tolleret, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo?

Verum ergo illud est, quod, a Tarentino Archytâ (ut opinor) dici solitum, nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: "Si quis in cœlum adscendisset, naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quæ jucundissima fuisset, [si] aliquem cui narraret, habuisset." Sic natura solitarium nihil amat;

semperque ad aliquod tanquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

XXIV. Sed, cum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret; obsurdescimus tamen, nescio quomodo; nec ea, quæ ab eâ monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiæ; multæque causæ suspicionum, offensionumque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est.

Una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitiâ et fides retineatur: nam et monendi amici sæpe sunt, et objurgandi; et hæc accipienda amice, cum benevole fiunt. Sed, nescio quomodo, verum est, quod in "Andriâ" familiaris meus dicit:

"Obsequium amicos, veritas odium, parit."

Molesta veritas, si quidem ex eâ nascitur odium (quod est venenum amicitiæ): sed obsequium multo molestius, quod, peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem adspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est; primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumeliâ, careat: *in obsequio* autem (quoniam Terentiano

verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quæ non modo amico, sed ne libero quidem, digna est. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico, vivitur.

Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa, "Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos qui dulces videantur: illos verum sæpe dicere, hos nunquam." Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, quâ debent vacare. Peccâsse enim se non anguntur; objurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur et monere et moneri proprium est veræ amicitiæ; et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter; sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem: quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim

judicium veri, idque adulterat) tum amicitiæ repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine quâ nomen amicitiæ valere non potest. Nam, cum amicitiæ vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; quî id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui, ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum, convertitur?

"Negat quis? nego. Ait? aio. Postremo, imperavi egomet mihi,
Omnia assentari,"

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis personâ; quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes, cum sint loco, fortunâ, famâ superiores: horum est assentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas.

Secerni autem blandus amicus a vero, et internosci, tam potest, adhibitâ diligentiâ, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum, et gravem. Quibus blanditiis *C. Papirius* nuper influebat in aures concionis,

cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illa (Dii immortales!) fuit gravitas! quanta in oratione majestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem, diceres. (Sed affuistis: et est in manibus oratio.) Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur: cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit, in forum versus, agere cum populo: tamen illius vendibilem orationem religio Deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est, prætore me, quinquennio ante quam consul sum factus. Itaque re magis, quam auctoritate, causa illa defensa est.

XXVI. Quod si in scenâ [id est, in concione], in quâ rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet (si modo id patefactum et illustratum est), quid in amicitiâ fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in quâ nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari; cum, id quam vere fiat, ignores. Quanquam ista assentatio, quamvis

perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei qui eam recipit, atque eâ delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet.

Omnino est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit; quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione: virtute enim ipsâ non tam multi præditi esse, quam videri, volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comœdiis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent Milites Gloriosi.

"Magnas vero agere gratias Thaïs mihi?"

Satis erat respondere, "Magnas:" "Ingentes," inquit. Semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callidâ assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors.

Callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est: nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur; et, litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur; ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, magis cavendum est, ut in "Epiclero:"

"Hodie me, ante omnes comicos stultos senes,
Versâris atque luseris lautissime."

Hæc enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed, nescio quo pacto, ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium, (de hac dico sapientiâ quæ videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem, ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias, et conservat. In eâ est enim convenientia rerum, in eâ stabilitas, in eâ constantia. Quæ cum se extulit, et ostendit lumen suum, et idem adspexit agnovitque in alio, ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia: utrumque

enim dictum est ab amando: amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nullâ indigentiâ, nullâ utilitate quæsitâ; quæ tamen ipsa efflorescit ex amicitiâ, etiam si tu eam minus secutus sis.

Hac nos adolescentes benevolentiâ senes illos, L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestrâ, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii, familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ naturæque nostræ, ut alia ætas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tanquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem (ut dicitur) pervenire. Sed, quoniam res humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. Caritate enim benevolentiâque sublatâ, omnis est e vitâ sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quanquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quæ exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui;

sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo unquam animo aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet.

Equidem, ex omnibus rebus quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitiâ Scipionis possim comparare. In hac mihi de republicâ consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eâdem requies plena oblectationis fuit. Nunquam illum ne minimâ quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis; neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi, in quibus, remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria si unâ cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt; aluntur que potius et augentur cogitatione et memoriâ. Et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sint.

Hæc habui, de amicitiâ quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem [locetis,] sine quâ amicitia esse non potest, ut, eâ exceptâ, nihil amicitiâ præstabilius putetis.

NOTES.

In his treatise on old age, Cicero considers the various evils usually attributed to that period of life; that it withdraws us from active pursuits; that it weakens the organs of the body; that it takes away from us the pleasures of youth; that it is rendered melancholy by the near approach of death. These objections are severally taken up and discussed with such ability, that we may consider this treatise one of the most valuable of the moral kind which the ancients have transmitted to us.

Section I. The motive which induced Cicero to write the following treatise, to address it to T. Pomponius Atticus, and to give it the form of a dialogue between Cato, Scipio and Lælius. The *advantages of* philosophy.

10

Page 7. *Line* 1. *Adjûro.* In some editions, *adjuero.* It is of little consequence which is used: *adjûro* is a contraction for *adjuvero*, and *levasso* in the same line an ancient form for *levavero.* Many instances of these occur in Plautus.

7. 6. *Ille vir.* Quintus Ennius, one of the earliest of the Roman poets. *Plenu* for *plenus.*

7. 7. *Flamininum.* Titus Quintius Flamininus, a distinguished general who flourished about the middle of the sixth century from the foundation of Rome. The particular distress which gave occasion to this poem does not appear.

7. 7. *Certo scio.* An elliptical expression for *pro certo scio.*

7. 11. *Humanitatem et prudentiam.* "A cultivated and philosophic mind."

7. 16. *Hoc . . . . senectutis.* Cicero and Atticus were nearly of the same age; their intimacy commenced at school.

8. 6. *Occurrebas.* Scil. animo or menti.

8. 18. *Aristo Chius.* A philosopher of the stoical sect and contemporary with Zeno. Tithonus mentioned in the same line is an imaginary character.

8. 27. *Plura.* Scil. dicere.

Sec. II. Those who have no internal resource of happiness, will find themselves uneasy in every stage of life. Nature to be followed as the surest guide.

9\. 2. *Cæterarum rerum.* "On other subjects." The same form of expression occurs in the Brutus of Cicero. *Tum ille cæterarum rerum, inquit, istuc et doleo et dolendum puto.*

9\. 6. *Ætnâ gravius.* A proverbial expression among the Romans, probably from the supposed fact celebrated by the poets, that some of the giants who were buried beneath Ætna, bore it on their shoulders, as Atlas is supposed to bear the heavens on his shoulders.

9\. 18. *Qui.* Ablative sing. of qui; scil. modo, ratione or causâ.

9\. 27. *Nostroque cognomine.* Cato's proper name was Marcus Priscus, Cato, being a characteristic addition, affixed to it by common consent from the old Latin term *Catus*, signifying wise.

10\. 1. *Naturam . . . . sequimur.* To follow nature, was the great principle upon which the ancient philosophers based their system of morals. By nature, they meant the laws of its divine founder as exhibited in the physical and moral world. The meaning of the precept, then, was in the philosophical sense, to follow the dictates of reason, truth or virtue.

10\. 5. *Sed tamen . . . . . . sapienti.* "But yet there must be in the life of man, as in the fruits of trees and produce of the earth, a certain point of maturity, beyond which the works of decay must necessarily appear; this a wise man should bear with cheerful acquiescence."

SEC. III. The peculiar qualifications which Cicero had for writing a treatise on old age. The complaints of Caius Salinator and Spurius Albinus against old age, unreasonable. Happiness in old age not dependent on affluence. The cultivation of moral science and the exercise of its virtues necessary.

11. 15. *Est.* Scil. Res ita.

11. 24. *Nec . . . . . . fuisses.* Seriphos was a small island in the Ægean sea, now Serpho, famous only for a singular species of frogs, which are said to have been mute. The inhabitants were ignorant and degraded to a proverb. They are alluded to in the Acharnensis of Aristophanes, and by Cicero, here and in his treatise. "De naturâ Deorum." Themistocles intended to reproach the low condition not only of the man but of the whole people, as if it were unreasonable to expect any man born among them to be distinguished. Oliv.

SEC. IV. Character of Quintus Fabius Maximus.

12. 23. *Legis Cinciæ.* "So long as the Romans preserved their virtue uncorrupted, those who possessed the powers of oratory, employed their talents in defence of clients without fee or reward. It sometimes happened, however, that little presents were made from the parties to their patrons. These, in process of time, came to be demanded as a matter of right, and were so excessive as to be more than an equivalent for the service received.

Cincius, one of the tribunes of the people, in order to correct this abuse, proposed the law here mentioned; and he was supported in his motion by Fabius Maximus." Dubois in loc.

13. 1. *Cunctando.* "By wise delay." Fabius Maximus, in his contests against Hannibal, did not fight in the open field like his predecessors, but continually harassed his enemy by countermarches and ambuscades, for which he received the surname of *Cunctator*, the delayer.

13. 8. *Tarentum recepisti.* Salinator commanded in Tarentum when the troops of Hannibal gained possession of the town: upon which he retired to the citadel and gallantly defended it, until the city was retaken by Fabius. Plut.

13. 21. *Est in manibus laudatio.* "His panegyric is in the hands of all." The speech mentioned here was extant in the days of Plutarch, and is still read and admired as a perfect model and masterpiece of Roman eloquence. It was customary at the funerals of illustrious persons, for the nearest relation to speak an oration in honor of the deceased. This practice, as several of the Roman writers complain, tended very much to corrupt the truth of history, as these panegyrics which frequently imputed virtues and actions to the object of them which never existed, were too often resorted to by historians as faithful documents and memoirs. Cic. in Brut. Liv. viii. 40. Melmoth.

Sec. V. Old age may be equally happy for him who has passed his life in retirement, or for the hero and statesman. Plato. Isocrates. Leontinus Gorgias. Ennius.

14. 14. *Panathenaïcus.* This performance seems to have been entitled Panathenaïcus, from the subject, rather than from its being designed to be spoken at that anniversary festival, instituted in honor of Minerva, called Panathenaïca, as it principally turns on celebrating the merit of those patriotic Athenians who were distinguished in the annals of that state, by having deserved well of their country. Cicero, in his treatise inscribed "Orator," speaks of this piece as a composition remarkable for the artificial arrangement and harmony of its periods; and Valerius Maximus styles it a work, *Ardentis spiritus plenum.* Mel.

15. 4. *M'Acilius.* Manius Acilius Glabrio.

15. 5. *Consulibus.* In some editions, "Consule," which seems to be most correct, as Philip only was a second time consul, not Cœpio.

Sec. VI. The first objection to old age considered, viz. that it disqualifies us for active pursuits. Scipio Africanus.

16. 8. "*Quo vobis . . . . via.*" "Wherefore have your minds, which before stood unmoved in the way of rectitude, now rashly departed from *it?*" Plutarch, in his life of Pyrrhus has given us the substance of the celebrated speech referred to in the second paragraph of the sixth section; it

begins thus: "Hitherto I have regarded my blindness as a misfortune; but now, Romans, I wish I had been as deaf as I am blind; for then I should not have heard of your shameful counsels and decrees, so ruinous to the glory of Rome."

17. 11. *Avi.* The first Scipio Africanus.

18. 1. *Cedo, qui . . . cito.* "Tell me, how is it that you have suffered a state so considerable as yours, to fall so suddenly to decay?"

18. 2. *Nœvii poëtæ Ludo.* In the play of Nœvius called the School.

18. 4. *Proveniebant . . . . . adolescentuli.* "A swarm of rash, unpractised young orators broke forth."

Sec. VII. Examples to prove that old age does not necessarily impair the memory. Sophocles.

18. 13. *Sepulcra legens.* A superstitious notion prevailed among the Romans, that it weakened the memory to read the inscriptions upon the monuments of the dead. The spirits of malevolent and wicked men, were said to haunt the places where their bodies were buried. A similar opinion seems to have prevailed among the Jews; for we are told in Buxtorf's "Religious Customs and Ceremonies of the Jews," subjoined to Stehelin's Rabinical Literature, v. 2, p. 359. "The party being dead, his mouth and eyes are immediately closed, and his face is covered; and no one ventures afterwards to look fully at it, because to look upon the

face of a dead person is deemed destructive of the memory."

19. 10. *Œdipum Coloneum.* Sophocles had almost attained his hundredth year when he composed this tragedy; in which the marks of decayed genius are so far from appearing, that it was deemed by the ancients an unrivalled masterpiece of dramatic poetry.

19. 14. *Homerum . . . . senectus.* History has not recorded how long either Hesiod or Homer lived. Socrates was cut off by a most cruel and unjust sentence in his seventieth year; and as to the rest of the several poets and philosophers here mentioned, Plato, who died the youngest of them, lived to eighty-one; Democritus to above an hundred, and each of the others to near ninety. Mr. Addison, in one of his Spectators, recommending the virtue of temperance, makes some remarks extremely applicable to the present passage. See Spectator, No. 195. Melmoth.

19. 25. *Rusticos Romanos.* Agriculture was much esteemed among the Romans. Many of their most distinguished men lived in the country. When a public council was to be held, they were summoned from their farms to the senate; those who summoned them were called "Viatores."

20. 1. *In illis. Scil. negotiis.* That is, in such things as are sown and reaped within the year.

20. 6. *In Synephebis.* In his play called "The Youthful Companions," from σὺν and ἔφηβος.

20. 8. *Diis immortalibus.* Sero, understood. That is, "I plant in obedience to the immortal Gods."

Sec. VIII. In old age we see many happy events, which could not otherwise have come within our notice. Instances in which old men have successfully applied themselves to the acquisition of the arts and sciences.

21. 10. *Ut Solonem . . . . videmus.* The words of Solon are "*Γηράσκω δι άιεὶ διδάσκομενος.*"

21. 12. *Qui Græcas literas senex didici.* Lord Bacon humorously remarks, that "Cato's learning Greek in his old age, was a judgment upon him for his blasphemy;" alluding to his having in a former part of his life, expressed great contempt of the Greek philosophy. Mel.

21. 18. *Illud.* That is, to play upon the lyre as Socrates is said to have done.

Sec. IX. The second objection considered, viz: that old age impairs our strength. Reasons why loss of strength at that period of life is not to be regretted. Milo of Croton. Imbecility in old age generally occasioned by irregularities in youth.

22. 2. *Non vero . . . . nugator.* That is "Non tam isti lacerti mortui sunt quam tu ipse, stulte."

22. 6. *P. Crassus.* He was Consul with Scipio Africanus the elder. A. U. C. DXLVIII.

22. 12. *Omnino canorum . . . . senectute.* "Nevertheless, there is a certain sweetness of utterance which, I know not why, is not impaired by old age."

22. 19. *Præcipere.* "To instruct."

SEC. X. Nestor. A moderate degree of strength sufficient for all the purposes of life. Masinissa.

23. 24. *Dux ille Græciæ,* Agamemnon. See Homer's Iliad, Book 2, 370.

23. 25. *Ut Ajacis similes habeat decem, sed ut Nestoris.*

> O, would the gods, in love to Greece, decree
> But ten such sages as they grant in thee;
> Such wisdom soon should Priam's force destroy,
> And soon should fall the haughty towers of Troy.
>
> Iliad, II. 440. Pope's Trans.

24. 7. *Tribunus militaris.* The business of the military tribunes was to decide all controversies in the army; to give the word to the watch; they had also the care of the works and the camp. A failure of memory may be here detected in Cicero. For he had read in the Annals, that Cato was not a tribune of the soldiers, but a lieutenant-general in the battle at Thermopylæ, during the Consulship of M'Acilius. Livy distinctly mentions this, Lib. 36. It is evident that no one would have accepted the office of tribune after having been consul. *Olivetus.*

24. 19. *Centurionis.* A centurion was an officer in the Roman legion, who had the command of one hundred men.

24. 20. *Moderatio virium.* "A moderate degree of strength."

24. 25. *Utrum igitur .... dari.* "Would you prefer that this extraordinary strength of body, or the intellectual strength of Pythagoras should be given to you."

25. 5. *Ferocitas juvenum.* "The ardor of youth."

25. 6. *Constantis ætatis.* "Of manhood."

25. 9. *Hospes tuus avitus.* He was the host of the elder Africanus, as appears in the "Scipionis Somnium," of Cicero. Langius.

25. 11. *In equum .... ex equo non descendere.* Meaning that he would not relieve himself by alternately changing from one mode of travelling to the other.

Sec. XI. The means by which the infirmities of age may be counteracted. Dotage incident to those only who have passed their early life in idleness and folly. Appius Claudius. Cato's employment in old age.

25. 22. *Vacat ætas ..... cogimur.* By the Roman law, no man could be compelled to engage in the militia after fifty; nor any senator summoned to attend his duty in the senate, after sixty years of age. *Lex a quinquagesimo anno militem*

non cogit; a sexagesimo senatorem non citat. Senec. de brevit. vit. cap. ult. Melmoth.

26. 10. *Diligentiâ compensanda sunt.* He says that the failings to which old age is exposed, are to be remedied by a careful regard for the health. The word diligentia, in the sense of "carefulness," Cicero has used before. It compensates for the strength which old age takes away: in what manner he shows in the following lines. Grœvius.

26. 16. *Nec vero . . . . . multo magis.* "Nor does the body only require relief; the intellectual faculties need it still more."

26. 22. *Comicos stultos senes.* "Foolish old men, fit subjects for the comic muse." The humor of the ancient comedy generally turned upon some old man, who was exhibited throughout the piece, as perpetually imposed upon by the cunning of an artful valet or intriguing courtesan.

> "*Argutâ meretrice potes, Davoque Chremeta,*
> *Eludente senem, comis garrire libellos,*
> *Unus virorum, Fundani.*"—Hor. Sat. L. I. 10, 40. Mel.

27. 4. *Appius.* Appius Claudius.

27. 5. *Intentum.* "In constant action."

27. 13. *Emancipata est.* Emancipare se, means to give up the government of one's self; to put one's self under subjection to another.

27. 14. *Ad extremum spiritum.* "To the last moments of life."

27. 18. *Septimus mihi . . . . in manibus.* "I am now employed in adding a seventh book to my 'Antiquities.'"

SEC. XII. Consideration of the third complaint against old age, viz: that it deprives us of the sensual gratifications. Discourse of Archytas of Tarentum. Lucius Flamininus.

29. 17. *Hæc cum . . . . . Atheniensis.* "Nearchus of Tarentum, my host, who has been a faithful friend of the Roman people, related to me, as a tradition from his ancestors, that Archytas expressed these sentiments in a conversation with C. Pontius, the Samnite, the father of him, by whom, in the battle of Caudium, the consuls, Spu. Postumius and T. Veturius were conquered, and that Plato, the Athenian, was present at the interview."

29. 26. *Quorsum hæc?* "What inference, then, shall we draw?"

30. 9. *Exoratus est.* "Was prevailed upon."

30. 13. *Elapsus est.* "Escaped with impunity."

SEC. XIII. Fabricius. Old age the more to be valued, because it takes away from us sensual enjoyments. The conversation of a large circle of friends desirable in old age.

30. 23. *Omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda.* This was the doctrine of Epicurus. Lucretius was a convert and warm admirer of it.

31. 2. *Devoverat.* In a battle which was fought between the republic and the Latins, in the year of

Rome, 457, Decius, who commanded the left wing of the Roman army, finding his troops begin to yield, had recourse to *devotement*, by which a commander-in-chief making a voluntary oblation of his own life in the field of battle, was supposed to appease the anger of the gods, and reconcile them to the cause of his country. Mel.

31. 24. *Nullo exemplo.* "Being the first private man who had done so." It was customary for those men only who had been invested with some public office, to appear with such ostentatious parade.

31. 27. *Sodalitates, autem me quæstore constitutæ sunt.* M. Cato was quæstor to Africanus, during the consulship of Tuditanus and Cethegus. He calls "τὰ συσσιτία," *sodalitates.* Aristotle has frequently spoken in his "Politics," of sodalitiis, and sodalitiariis epulis. Sodales were called by the Greeks "θιασῶται." A college or society, instituted in honor of some god, and to celebrate his sacred rites, was called θίασος, and the associates θιασῶται. θιασῶται were not the same as συσσίτοις; the latter always feasted together, the former only on certain days when they made sacrifices.

31. 28. *Sacris Idæis Magnæ Matris acceptis.* "When the sacred rites of Cybele were introduced into Rome." Cybele, a divinity said to be the *mother* of the gods, was worshipped at Pessinus in

Phrygia, under the figure of a rude stone, which was reported to have fallen from heaven on Mount Ida. The Sybilline oracles being consulted, in consequence of several prodigies which alarmed the republic in the year of Rome, 549, the persons appointed to inspect those pretended prophecies, declared that certain advantages would accrue to the commonwealth, if this extraordinary image could be procured and brought to Rome. A solemn embassy was appointed for that purpose; and the statue, if a shapeless stone may be so called, was accordingly obtained. Mel.

32. 10. *Compotationem.* The Romans, who were always deemed a more sober people than the Greeks, whenever they indulged in any excess of this kind, called it "*Græcari,*" i. e. *Græco more bibere.*

Sec. XIV. The inclination for the pleasures of the senses not so strong in old age as in youth. Sophocles. No season of life can be passed more agreeably, than the learned leisure of a virtuous old age. Caius Gallus.

32. 14. *Tempestivis conviviis.* "With prolonged entertainments." These were feasts commencing before the usual time, and continued through most of the night. We do not find "Intempestivis" in any good editions.

32. 23. *Me vero . . . . instituta.* The ancients, at their feasts, appointed a person to preside by

throwing the dice, whom they called Arbiter bibendi; Magister or Rex convivii; Modiperator or Modimperator; &c. He directed every thing at his pleasure.

32. 25. *A summo adhibetur in poculis.* *A summo bibere*, is in Greek *ἐν κυκλῳ πίνειν*, that is, to drink round from him who sits highest to him who sits lowest. This was a custom among the Romans, when they wished to give additional hilarity to the scene. Plautus says,

> "Age puere
> A summo septenis cyathis committe hos ludos."

Again,

> "Da puere ab summo, age tu interibi ab infimo da suavium.
>
> Olivetus.

32. 27. *Minuta atque rorantia.* "Moderate and refreshing."

33. 21. *Turpione Ambivio.* "With the acting of Turpio Ambivius."

33. 27. *Tanquam emeritis . . . . omnium.* "As if freed from the tyranny of lust and ambition, of the angry and contentious passions, and of all irrational desires."

34. 13. *Truculento . . . . Pseudolo.* The Clown and the Cheat, two comedies of Plautus.

34. 22. *Suadæ medullam.* "The soul of eloquence."

SEC. XV. The pleasures and profits of rural employments.

35. 13. *Quæ . . . . excepit.* A similar expression occurs in Virgil. Geor. L. 2. 324.

36. 26. *Aliorum immissio.* Scil. *in sulcum.*

37. 7. *Eum stercorantem.* Some of the commentators have observed, that Cicero's memory failed him in this place, as Laertes, in the passage alluded to, is not found employed in dunging his field, but

"Stood
And clear'd a plant encumbered with its wood."
Pope's Trans. of Odys. xxiv. 267.
Mel.

SEC. XVI. Manius Curius. Cincinnatus. Their old age rendered happy by cultivating their lands. Agriculture peculiarly adapted to this season of life.

38. 10. *Regnum appetentem.* "Aiming at sovereignty." The occasion of this absolute power being committed to Servilius Ahala, arose from the dangerous practice of Sp. Mælius; who taking advantage of the distress the public labored under in consequence of a general famine, had rendered himself extremely popular by supplying the poor with corn at his own expense. It having been discovered that he was concerting means by the assistance of the populace, to overturn the government, the dictator summoned him by Servilius

Ahala, his master of the horse, to appear before his tribunal. Mælius, refusing to obey and appealing to the people for protection, Ahala rushed into the midst of the mob and stabbed him to the heart. Mel.

38. 10. *Occupatum interemit.* That is, put him to death before he had an opportunity of executing his purpose. *Occupare* is the same as *præcipere, prævenire.*

38. 27. *Succidiam.* "The dessert," so called from the delicacies which grew there.

39. 1. *Conditiora . . . . . operis.* "Make more agreeable the intervals of their more important business."

SEC. XVII. Xenophon. Lysander. Valerius Corvus. The authority which a respectable old age affords.

40. 12. *Mea descriptio.* "The design is mine."

40. 24. *Actâ jam ætate.* "At an advanced age."

40. 27. *Itaque . . . . fuit.* When Servius Tullius classed the Roman people, he divided their ages into three periods, limiting childhood to the age of seventeen, youth to forty-six, and old age from thence to the end of life. *Aul. Gel.* x. 28. The passage may be rendered thus. "His career of honor, then, was equal to that period of life which our ancestors marked out for the commencement of old age."

41. 6. *Elogium unicum.* *Unicum* here means celebrated or remarkable; so *unice amare*, in another place, to love with singular affection. Elogium, is an inscription upon a tablet or statue,—an epigram. So in section 20. 10. *Solonis quidem sapientis elogium est*, the inscription upon the tomb of Solon.

Sec. XVIII. A virtuous old age only, entitled to veneration. Deference paid to old age in the college of Augurs. Excuse for peevishness; means of softening and subduing it in old age. Folly of avarice.

41. 20. *Fundamentis adolescentiæ.* Scil. *honeste actæ*, as he afterwards says. "Upon the solid foundations of a well-spent youth."

41. 21. *Ex quo id efficitur.* "Agreeably to this principle."

41. 23. *Oratione.* "By an apology."

41. 25. *Sed honeste . . . extremos.* "He whose former life has been honorably spent, receives in old age the reward of reverence."

42. 2. *Decedi.* "To be yielded to." *Deduci.* "To be respectfully accompanied."

42. 4. *Ut quæque optime morata.* "In proportion to the advancement of each in polished manners."

42. 20. *In nostro collegio.* That is, in the college of Augurs.

42. 27. *Fabulam œtatis peregisse.* "To have acted well their parts on the theatre of life."

43. 2. *Corruisse.* "To have disgracefully failed."

43. 19. *Potest . . . . quærere.* "Can any thing be more absurd than to increase our provision for the road, the nearer we approach to our journey's end?"

Sec. XIX. Fourth objection to old age considered, viz; that it must necessarily be a state of much anxiety and disquietude, from the near approach of death. Few arrive to old age; a reason why the affairs of the world are no better conducted. A wise and good man will be contented with the measure of life allowed to him. Every event agreeable to the course of nature, ought to be regarded as a real good.

44. 12. *Tristius curantur.* "Are restored to health with more difficulty."

45. 8. *In quo est aliquid extremum.* "That will necessarily have an end."

Sec. XX. Old age has no precise and determinate boundary. Suicide condemned.

46. 17. *Omnium . . . . . terminus.* See note, 40. 27.

47. 8. *Vetatque . . . . decedere.* The practice of suicide prevailed among the ancient Greeks and

Romans, although condemned by the best and wisest of their philosophers. Not only Pythagoras, but Socrates and Plato, considered it an act of rebellion against the authority of the Supreme Being.

47. 10. *Solonis elogium.* This was,

"Mors mea ne careat lacrymis: linquamus amicis
Mærorem, ut celebrent funera cum gemitu."

47. 15. *Nemo . . . . Faxit.* "Let no one honor me with tears, or perform my funeral rites with lamentation."

47. 19. *Sensus.* "A sense of pain."

48. 5. *M. Atilium.* Marcus Atilius Regulus.

48. 7. *Duos Scipiones.* These were Cneius and Publius Scipio.

SEC. XXI. The author's own sentiments respecting the consequences of death.

49. 5. *Quod eo melius . . . absum.* "Because the nearer I approach to death, the more clearly I seem to discern its real nature."

49. 10. *In his compagibus corporis.* "Within this prison of the body."

49. 25. *Universâ mente divinâ delibatos.* "Emanating from the universal soul of the world." It was the opinion of these philosophers, that the universe was actuated by an intelligent and vivifying spirit, which pervaded all its parts in the same manner as the human soul animates and informs the *human* body.

50\. 14. *Si non possit.* Scil. *Dividi.*

Sec. XXII. The elder Cyrus expresses his belief in the immortality of the soul.

51\. 17. *Cum remissi et liberi sunt.* "When in this state of relaxation and freedom."

Sec. XXIII. The author's reasons for believing in the immortality of the soul.

52\. 7. *Ut de meipso . . . glorier.* "If I may be indulged in an old man's privilege to boast of myself."

52\. 28. *Quo quidem . . . . . . recoxerit.* Cato means to say that he would not willingly be induced to retrace his steps from old age to the vigor of youth; but that nothing would induce him to return to the days of childhood. The word *tanquam* is frequently used, as in this passage, for *quemadmodum*. *Tanquam Peliam*, is the same as *Quemadmodum Pelias recoctus fuit.*

53\. 5. *Nec vero velim . . . . revocari.* "I have no inclination, when my course is well-nigh finished, to return to the goal." At one end of the Roman circus were several openings, from which the horses and chariots started, called "Carceres." Creta or calx was a white line or cross furrow, filled with chalk or lime, to mark the end of the course or limit of victory. Horace beautifully alludes to this. "Mors ultima linea rerum." Ep. I. 16.

53. 20. *Ad Catonem meum.* That is, to my son Cato. It must be recollected that it is Cato Major who speaks. Cicero appears in his own person, in the first section only of this dialogue, and says that his opinions on old age he shall express in the character of Cato.

53. 23. *Quod contra decuit ab illo meum.* "Which last office, in the course of nature, he should have performed for mine."

55. In the dialogue on friendship, Lælius is the chief speaker; whilst conversing with his two sons-in-law, Fannius and Scævola, upon the death of P. Scipio, and the memorable friendship that had subsisted between them, he takes occasion, at their desire, to explain to them the nature and benefits of true friendship. The conference was suggested by the situation of the commonwealth at that period. It was published soon after the assassination of Julius Cæsar, when many respectable partizans of that ambitious chief, were indirectly endeavoring to turn the popular odium upon the cause and the persons of the conspirators, by the public honors they exhibited to his memory; a conduct which they attempted to justify by the duties of private friendship.

Sec. I. What induced Cicero to write this treatise.

55. 1. *Quintus Mucius Augur.* Quintus Mucius Scævola, who had married Lælia the daughter of Lælius; it was remarked by his contemporaries, that he was "the greatest orator among the civilians, and the greatest civilian among the orators." The college of Augurs consisted at this time of nine members, the eldest of whom was always *magister collegii*, or president of the society. Their business was to interpret omens, prodigies, &c., and to determine by the principles of divination, whether any particular measure in question would prove fortunate, or the contrary.

55. 5. *Sumptâ virili togâ.* The manly gown was assumed at the age of seventeen. At this period of life, it was customary among the Romans to intrust those who were intended for the high offices of the republic, to the patronage and protection of some respectable personage, eminent for his public and private virtues.

55. 10. *Me . . . . contuli.* "I committed myself to the instruction of Mucius Scævola the Pontiff." He was cousin german to the Augur.

55. 12. *Et ingenio et justitiâ.* "Both for the powers of his mind and the integrity of his heart."

55. 15. *In hemicyclio.* Hemicyclia were semicircular tables or seats, capable of accommodating many persons.

56. 4. *P. Sulpicio.* Publius Sulpicius was connected with Atticus by a family alliance. Pom-

peius was consul, and Sulpicius tribune, in the year of Rome 665, at which time the opposite factions of Scylla and Marius occasioned great disturbances in the republic. The quarrel alluded to in the text, arose from their having taken different sides in those civil commotions; both lost their lives in the sanguinary contentions of those destructive factions, before the expiration of their respective magistracies.

56. 4. *Utebare multum.* "You were intimate with."

56. 13. *Africani.* Of the second Africanus.

56. 15. *Meo arbitratu.* "After my own manner."

57. 7. *Plus habere gravitatis.* "To make a stronger impression."

SEC. II. In what the wisdom of Lælius consisted; an eulogium on Cato.

57. 24. *Africano.* Scipio Africanus, the second of that name. Cicero never mentions his name but with expressions of the warmest veneration. According to Plutarch, he was the first of the Romans in virtue as well as in authority.

57. 28. *L. Atilium.* Lucius Atilius, the colleague of Cato in the consulship, was one of the most distinguished men of his time in the knowledge of civil law.

58. 3. *Usum.* "Experience."

58. 12. *Qui septem appellantur.* The number of these wise men is variously stated by the ancient writers; those here referred to, are probably Bias, Chilo, Cleobulus, Pittacus, Solon, Thales, Periander. Plutarch says they acquired their particular designation, solely on account of those political benefits which their superior wisdom and sagacity had rendered to the respective states in which they resided. It is probable, however, that Thales derived this characteristic designation from the great talents he discovered in natural and mathematical knowledge, as he was the first who introduced those important sciences into Greece.

58. 14. *Athenis unum.* Socrates.

58. 17. *Ut omnia . . . . . . putes.* "That you consider all the resources of happiness dependent on yourself alone, and that human calamities are deprived of their bitterness by the possession of virtue."

58. 21. *His proximis Nonis.* Cicero in his treatise "De Divinatione," says that the Augurs were accustomed to assemble at Rome on the Nones for consultation. The Romans divided their months into three parts, by Kalends, Nones and Ides. The first day was Kalendæ or Calendæ, (a calando vel vocando,) from the priest calling out to the people that it was new moon; the fifth day, Nonæ, the Nones: the thirteenth, Idus, the Ides, from the obsolete verb, *Iduare*, to divide, because the Ides nearly divided the month. The Nones

were so called, because counting inclusively, they were nine days from the Ides. In March, May, July, and October, the Nones fell on the seventh and the Ides on the fifteenth.

58. 22. *Ut assolet.* Scil. *fieri.*

59. 6. *Quod semper usurpavi cum valerem.* "Which I always attended to when my health permitted."

59. 15. *Ut alia omittam.* Scil. *exempla.*

59. 16. *Gallum.* This was Sulpicius Gallus, the first astronomer of his time who discovered the cause of the eclipses of the sun and moon. Cicero speaks of this distinguished man in his treatise on old age.

59. 16. *Sed hi in pueris.* "But these lost their children in youth." Lucius Paulus Æmilius had two sons, both of whom he lost, one a few days before and the other a few days after he triumphed over the Macedonian king Perses.

59. 18. *Cave Catoni anteponas, ne istum quidem ipsum.* "Take care that you do not prefer to Cato even that man," i. e. Socrates.

59. 20. *Hujus.* Cato. *Illius.* Socrates.

Sec. III. The death of Scipio not considered a misfortune: the good qualities of that hero commended.

60. 7. *Cum illo . . . præclare?* "In the case of Scipio, who can deny that his life was honorably spent?"

60. 14. *Primum ante tempus.* At the age of thirty-six he was a candidate for the office of Ædile. The age required to be consul, was forty-six. *Iterum.* More than ten years after his first consulship, at the time when his nephew Quintus Fabius was a candidate for the quæstorship. *Iterum sibi, suo tempore; reipublicæ, pæne sero:* "The next time, not prematurely with respect to himself, but well-nigh too late for the commonwealth."

60. 15. *Duabus urbibus.* Numantia and Carthage.

60. 18. *De moribus facillimis.* "Of the affability of his manners."

60. 18. *De pietate in matrem?* His mother Papiria. Paulus, from whom she had been divorced on account of some disagreement, left her almost in poverty; but his son after the death of Æmilia, the widow of his adopted father, gave up to Papiria the estate to which he succeeded. After her death, it was in his power to resume it, but he presented it to his sisters and thus afforded them the means of living respectably.

60. 21. *Mærore funeris.* Scipio's obsequies were honored by the noblest and most unquestionable of all panegyrics: for it was delivered from the mouth of a man who had always been in the number of his political enemies, and was himself esteemed one of the principal ornaments of his times. "Go," says Metellus, addressing himself to his sons, "go and attend the funeral of Scipio,

for never will you follow the remains of a greater man."

60. 22. *Paucorum annorum accessio.* Scipio died at the age of fifty-six.

61. 1. *Moriendi . . . . videtis.* "The suddenness of his death deprived it of any sensible degree of pain; what was the cause of his death, it is difficult to tell; what men suspect you well know." Scipio was found dead in his bed: those who inquired for the causes of his sudden decease, perceived the marks of violence on his neck, and concluded that he had been strangled. This happened 128 years before Christ. It was generally believed that this assassination was committed by the Triumviri, Papirius Carbo, Caius Gracchus, and Fulvius Flaccus, who supported the Sempronian law, and by his wife Sempronia, who is charged with having introduced the murderers into the room. No inquiries were made after the authors of his death; Gracchus was the favorite of the mob, and the only atonement which the populace made for the death of Scipio, was to attend his funeral and to show their concern by their cries and lamentations. Mel.

61. 4. *Hoc tamen . . . . vitâ.* "This fact is unquestionable, that of the many brilliant and happy days which he passed during his life, that occasion was the most illustrious for Scipio, when after the adjournment of the senate, he was conducted home on the evening preceding his death,

by the Conscript fathers, attended by the ambassadors from the allies of the Roman people, and from Latium."

61. 12. *Iis.* The philosophers of the sect of Epicurus.

SEC. IV. Our souls are celestial bodies: the path to heaven is open to them after death, if they have not been polluted by vice.

61. 17. *Religiosa jura.* That the souls of the departed should be respected; that all who were dead should be regarded as holy. By the Roman laws a very severe punishment was inflicted upon those who attempted to violate the sepulchres of the dead. Not only were the tombs held sacred, but even the places where they had been were looked upon with veneration.

61. 19. *Vel eorum.* The Pythagoreans, of whom mention is made in his treatise on old age.

61. 19. *In hac terrá.* Southern Italy.

61. 19. *Magnamque Græciam.* Near the kingdom of Naples. This part of Italy was peopled by Græcian colonists, who gave to it their name. Pythagoras made it the seat of his sect under the reign of Tarquinius Superbus.

62. 2. *Quasi præsagiret.* "As if he had a presentiment of his death."

62. 3. *Philus et Manilius.* P. Furius Philus who was consul with S. Atilius Serranus, A. U. C. DCXVII. M'Manilius, a distinguished lawyer of

whom Pomponius makes honorable mention. He was consul with Lucius Marcius Censorinus, A. U. C. DCIV.

62. 5. *Cujus . . . . animorum.* "The closing part of this conference treated generally of the soul's immortality." That fragment remains called the "Dream of Scipio." Middleton, in his life of Cicero, calls it "one of his capital pieces where all the important questions of politics and morality were discussed with the greatest elegance and accuracy. This valuable performance was brought from Italy into England, about the year 1420, by a monk of Canterbury, and was afterwards among other manuscripts destroyed by fire.

62. 7. *In quiete per visum.* "By a vision during his sleep."

62. 12. *Quocirca . . . sit.* "Therefore, to lament his departure, would, I fear, indicate an envious rather than a friendly disposition."

62. 20. *Quamobrem . . . de vitâ.* "With him, therefore, as I said before, this is a happy consummation: with me it is far otherwise, who having entered earlier into the world, should in the course of nature have sooner left it."

63. 1. *Summa consensio.* "A perfect accordance."

63. 3. *Fama sapientiæ, falsa præsertim.* "That high opinion of my wisdom, especially as it is unmerited."

63. 5. *Idque mihi eo magis est cordi.* "And I indulge this hope with the more confidence."

63. 6. *Vix tria aut quatuor.* Probably referring to Theseus and Pirithoüs, Damon and Pythias, Orestes and Pylades, Achilles and Patroclus.

SEC. V. Source of friendship; the power and nature of this sentiment. It can only exist and flourish in the hearts of honorable men. What men deserve the name of friends.

63. 21. *Ego . . . confiderem.* "I would not hesitate, if I had confidence in my ability."

63. 24. *Doctorum . . . . subito.* The ancient Greek sophists, against whose arrogant claims to universal science, Socrates so successfully pointed the force of his irony, were accustomed to call upon their auditors to propose any philosophic difficulty that embarrassed them, which they declared they would instantly discuss and resolve.

63. 27. *Egetque exercitatione non parvâ.* "And requires much consideration."

64. 7. *Sed hoc primum sentio.* "But I consider this a fundamental axiom."

64. 8. *Neque id ad vivum reseco.* "Nor do I argue with too much severity." Literally, "Nor do I cut to the quick."

64. 8. *Ut illi.* The Stoicks.

64. 18. *Ad istorum normam.* "According to the criterion which those philosophers have established."

[redacted]

64. 19. *Invidiosum et obscurum.* "Arrogant and unintelligible." He applies these terms to the ideal wisdom of the Stoicks.

64. 23. *Pingui Minervâ.* "By the humble standard of common sense." Minerva, the goddess of wisdom, here figuratively put for genius. So in Horace, Sat. II. 2. "Abnormis sapiens, crassâque Minervâ." "A philosopher unshackled by rules, and with an uncultivated genius."

65. 4. *Societas.* "A social relation."

SEC. VI. Definition and excellence of friendship.

65. 20. *Omnium consensio.* "A perfect conformity of opinions upon all religious and civil subjects."

66. 4. *Et gignit et continet.* "Both produces and supports." For virtue is the mother and the nurse of friendship.

66. 11. *Eos.* Referring to those whom the Stoicks consider virtuous.

66. 13. *Opportunitates.* "Advantages."

66. 23. *Opportunæ . . . singulis.* "Have almost all severally their particular advantages."

SEC. VII. Friendship has numberless advantages which render it superior to all the other blessings of life.

67. 11. *Quod bonâ spe prælucet in posterum.*

"Because it brightens the future with the prospect of happiness."

67. 19. *Ex naturâ rerum.* "From the natural disposition."

68. 1. *Agrigentinum.* Empedocles, a philosopher, poet, and historian of Agrigentum in Sicily. According to Horace, this enthusiast, wishing to be thought a god, threw himself into the crater of Ætna and perished there.

68. 10. *Totâ caveâ.* "Through the theatre." The theatre was of an oblong semicircular form, like the half of an amphitheatre. The benches or seats rose above one another, and were distributed to the different orders in the same manner as in the amphitheatre. The foremost rows next the stage, called orchestra, were assigned to the senators and ambassadors of foreign states: fourteen rows behind them to the Equites, and the rest to the people. The whole was called *Cavea.*

68. 10. *M. Pacuvii.* One of the earliest and most celebrated dramatic poets. The text refers to the tragedy of Orestes, one of his best performances.

68. 11. *Rege.* Thoas, king of Taurica Chersonesus.

68. 25. *Sed aliud . . . orationis tuæ.* "But we expect from your comments on this subject, a different style of reasoning." That is, one more likely to give us sound views upon the subject.

SEC. VIII. The origin of friendship.

69. 8. *Vim hoc quidem est afferre.* "This is urging me beyond the power of refusal."

69. 10. *Studiis.* "The earnest request."

69. 15. *Propter imbecillitatem atque inopiam.* *Scil. hominum.*

69. 22. *Princeps.* "An essential principle."

69. 25. *Causâ temporis.* "For the sake of interest."

70. 7. *Ad quoddam tempus.* That is, until they have no need of parental assistance.

70. 19. *Quis non memoriam usurpet.* "Who does not remember?"

70. 26. *Ab altero.* Pyrrhus.

70. 27. *Alterum.* Hannibal.

SEC. IX. Friendship has its origin in nature and not in necessity.

71. 4. *Moveantur.* "Are inspired with mutual affection."

71. 5. *Usu.* "By intimacy."

71. 7. *Studio perspecto et consuetudine adjunctâ.* "By evident zeal for our service and by near intercourse."

71. 17. *Minimum.* Scil. *virtutis et probitatis.*

72. 19. *Et usu ejus et moribus fruantur.* "That they may enjoy the benefit both of his intimacy and good character."

SEC. X. Friendship liable to be broken at all periods of life. Causes of divisions.

73. 19. *Unâ cum prætextâ.* The robe assumed until seventeen years of age.

73. 21. *Contentione vel uxoriæ conditionis.* "From rivalship either in a matrimonial pursuit."

74. 5. *Non rectum.* "Not consistent with honor."

74. 15. *Ut videri.* "That he (Scipio) said it appeared to him that to escape all these, required not only good sense but good fortune also."

SEC. XI. What friends can demand of each other, and what refuse.

74. 19. *Quâtenus . . . . debeat.* "How far the claims of friendship may reasonably extend."

74. 22. *Viscellinum.* A surname of Sp. Cassius.

75. 8. *Quam nefaria vox.* "How infamous a confession."

75. 9. *Non . . . . præfuit.* "For he not only acceded to the seditious schemes of Ti. Gracchus, but took the lead in them."

75. 12. *Quæstione novâ perterritus.* "Alarmed at the appointment of extraordinary judges for his trial." The ordinary judges were the prætors, but in delinquencies against which no particular law had provided, as in the present instance, the charge was delegated to special judges.

75. 14. *Pœnas graves justasque.* He lost his life, and thus paid the penalty of his seditious attempts.

75. 26. *Ad sapientiam.* "To perfection." That is, who have most faithfully performed all moral obligations.

Sec. XII. Friendship with men who become bad citizens, should be dissolved. The evils which combinations of unprincipled men bring upon the republic. Themistocles.

76. 23. *Deflexit enim . . . . . majorum.* "For we have already somewhat deviated from the political course marked out by our ancestors." *Cursum* is understood to *deflexit.*

77. 3. *Nam carbonem . . . . sustinuimus.* "In consideration of the recent punishment of Tiberius Gracchus," [He was assassinated in the midst of his adherents, by P. S. Nasica,] "I protected his friend Carbo as far as it was in my power:" that is, from the senatorial vengeance which pursued Tiberius Gracchus and all his adherents with such implacable fury.

77. 8. *In tabellâ.* By this law the people gave their votes in the assemblies not "*vivâ voce,*" as formerly, but by writing upon tablets the name of the person whom they wished to have elected. By this method, the suffrages were absolutely free; the voters having no cause to fear the influence of the rich and powerful. Cicero disapproved of this

law, because he believed it would surrender the affairs of the country to the caprice of the multitude.

77. 12. *Plures enim discent.* Because bad examples are more willingly followed than good ones.

77. 13. *Quemadmodum hæc fiant.* That is, by what means the favor of the people may be obtained, and hostility between them and the senate effected.

77. 26. *Ingratæ . . . . debuit.* "Did not bear the injury inflicted on him by his ungrateful country, with the submission he ought." Themistocles, for the reasons assigned in the text, being sentenced to banishment by that singular but well-known institution among the Athenians, called ostracism, entered into the service of Artaxerxes, whose formidable armaments against the Grecian States, he had some years before totally overthrown at the famous battle of Salamis. Although Cicero positively asserts that both Themistocles and Coriolanus destroyed themselves by their own hands, yet the disagreement of historians upon these points, has left the facts altogether uncertain. *Mel. Nep. Plut. in vitâ Them.*

78. 7. *Quod . . . . . . futurum sit.* "Judging from the signs of the times, I am not certain that this outrage, (*i. e. taking up arms against one's country under the plea of friendship,*) may not, at some future period, be committed." An allusion

whom Pomponius makes honorable mention. He was consul with Lucius Marcius Censorinus, A. U. C. DCIV.

62. 5. *Cujus . . . . animorum.* "The closing part of this conference treated generally of the soul's immortality." That fragment remains called the "Dream of Scipio." Middleton, in his life of Cicero, calls it "one of his capital pieces where all the important questions of politics and morality were discussed with the greatest elegance and accuracy. This valuable performance was brought from Italy into England, about the year 1420, by a monk of Canterbury, and was afterwards among other manuscripts destroyed by fire.

62. 7. *In quiete per visum.* "By a vision during his sleep."

62. 12. *Quocirca . . . sit.* "Therefore, to lament his departure, would, I fear, indicate an envious rather than a friendly disposition."

62. 20. *Quamobrem . . . de vitâ.* "With him, therefore, as I said before, this is a happy consummation: with me it is far otherwise, who having entered earlier into the world, should in the course of nature have sooner left it."

63. 1. *Summa consensio.* "A perfect accordance."

63. 3. *Fama sapientiæ, falsa præsertim.* "That high opinion of my wisdom, especially as it is unmerited."

63. 5. *Idque mihi eo magis est cordi.* "And I indulge this hope with the more confidence."

63. 6. *Vix tria aut quatuor.* Probably referring to Theseus and Pirithoüs, Damon and Pythias, Orestes and Pylades, Achilles and Patroclus.

Sec. V. Source of friendship; the power and nature of this sentiment. It can only exist and flourish in the hearts of honorable men. What men deserve the name of friends.

63. 21. *Ego . . . confiderem.* "I would not hesitate, if I had confidence in my ability."

63. 24. *Doctorum . . . . subito.* The ancient Greek sophists, against whose arrogant claims to universal science, Socrates so successfully pointed the force of his irony, were accustomed to call upon their auditors to propose any philosophic difficulty that embarrassed them, which they declared they would instantly discuss and resolve.

63. 27. *Egetque exercitatione non parvâ.* "And requires much consideration."

64. 7. *Sed hoc primum sentio.* "But I consider this a fundamental axiom."

64. 8. *Neque id ad vivum reseco.* "Nor do I argue with too much severity." Literally, "Nor do I cut to the quick."

64. 8. *Ut illi.* The Stoicks.

64. 18. *Ad istorum normam.* "According to the criterion which those philosophers have established."

64. 19. *Invidiosum et obscurum.* "Arrogant and unintelligible." He applies these terms to the ideal wisdom of the Stoicks.

64. 23. *Pingui Minervâ.* "By the humble standard of common sense." Minerva, the goddess of wisdom, here figuratively put for genius. So in Horace, Sat. II. 2. "Abnormis sapiens, crassâque Minervâ." "A philosopher unshackled by rules, and with an uncultivated genius."

65. 4. *Societas.* "A social relation."

SEC. VI. Definition and excellence of friendship.

65. 20. *Omnium consensio.* "A perfect conformity of opinions upon all religious and civil subjects."

66. 4. *Et gignit et continet.* "Both produces and supports." For virtue is the mother and the nurse of friendship.

66. 11. *Eos.* Referring to those whom the Stoicks consider virtuous.

66. 13. *Opportunitates.* "Advantages."

66. 23. *Opportunæ . . . singulis.* "Have almost all severally their particular advantages."

SEC. VII. Friendship has numberless advantages which render it superior to all the other blessings of life.

67. 11. *Quod bonâ spe prælucet in posterum.*

"Because it brightens the future with the prospect of happiness."

67. 19. *Ex naturâ rerum.* "From the natural disposition."

68. 1. *Agrigentinum.* Empedocles, a philosopher, poet, and historian of Agrigentum in Sicily. According to Horace, this enthusiast, wishing to be thought a god, threw himself into the crater of Ætna and perished there.

68. 10. *Totâ caveâ.* "Through the theatre." The theatre was of an oblong semicircular form, like the half of an amphitheatre. The benches or seats rose above one another, and were distributed to the different orders in the same manner as in the amphitheatre. The foremost rows next the stage, called orchestra, were assigned to the senators and ambassadors of foreign states: fourteen rows behind them to the Equites, and the rest to the people. The whole was called *Cavea.*

68. 10. *M. Pacuvii.* One of the earliest and most celebrated dramatic poets. The text refers to the tragedy of Orestes, one of his best performances.

68. 11. *Rege.* Thoas, king of Taurica Chersonesus.

68. 25. *Sed aliud . . . orationis tuæ.* "But we expect from your comments on this subject, a different style of reasoning." That is, one more likely to give us sound views upon the subject.

[redacted]

SEC. VIII. The origin of friendship.

69. 8. *Vim hoc quidem est afferre.* "This is urging me beyond the power of refusal."

69. 10. *Studiis.* "The earnest request."

69. 15. *Propter imbecillitatem atque inopiam. Scil. hominum.*

69. 22. *Princeps.* "An essential principle."

69. 25. *Causâ temporis.* "For the sake of interest."

70. 7. *Ad quoddam tempus.* That is, until they have no need of parental assistance.

70. 19. *Quis non memoriam usurpet.* "Who does not remember?"

70. 26. *Ab altero.* Pyrrhus.

70. 27. *Alterum.* Hannibal.

SEC. IX. Friendship has its origin in nature and not in necessity.

71. 4. *Moveantur.* "Are inspired with mutual affection."

71. 5. *Usu.* "By intimacy."

71. 7. *Studio perspecto et consuetudine adjunctâ.* "By evident zeal for our service and by near intercourse."

71. 17. *Minimum.* Scil. *virtutis et probitatis.*

72. 19. *Et usu ejus et moribus fruantur.* "That they may enjoy the benefit both of his intimacy and good character."

SEC. X. Friendship liable to be broken at all periods of life. Causes of divisions.

73. 19. *Unâ cum prætextâ.* The robe assumed until seventeen years of age.

73. 21. *Contentione vel uxoriæ conditionis.* "From rivalship either in a matrimonial pursuit."

74. 5. *Non rectum.* "Not consistent with honor."

74. 15. *Ut videri.* "That he (Scipio) said it appeared to him that to escape all these, required not only good sense but good fortune also."

SEC. XI. What friends can demand of each other, and what refuse.

74. 19. *Quâtenus . . . . debeat.* "How far the claims of friendship may reasonably extend."

74. 22. *Viscellinum.* A surname of Sp. Cassius.

75. 8. *Quam nefaria vox.* "How infamous a confession."

75. 9. *Non . . . . præfuit.* "For he not only acceded to the seditious schemes of Ti. Gracchus, but took the lead in them."

75. 12. *Quæstione novâ perterritus.* "Alarmed at the appointment of extraordinary judges for his trial." The ordinary judges were the prætors, but in delinquencies against which no particular law had provided, as in the present instance, the charge was delegated to special judges.

[redacted]

75. 14. *Pœnas graves justasque.* He lost his life, and thus paid the penalty of his seditious attempts.

75. 26. *Ad sapientiam.* "To perfection." That is, who have most faithfully performed all moral obligations.

SEC. XII. Friendship with men who become bad citizens, should be dissolved. The evils which combinations of unprincipled men bring upon the republic. Themistocles.

76. 23. *Deflexit enim . . . . . majorum.* "For we have already somewhat deviated from the political course marked out by our ancestors." *Cursum* is understood to *deflexit.*

77. 3. *Nam carbonem . . . . sustinuimus.* "In consideration of the recent punishment of Tiberius Gracchus," [He was assassinated in the midst of his adherents, by P. S. Nasica,] "I protected his friend Carbo as far as it was in my power:" that is, from the senatorial vengeance which pursued Tiberius Gracchus and all his adherents with such implacable fury.

77. 8. *In tabellâ.* By this law the people gave their votes in the assemblies not "*vivâ voce,*" as formerly, but by writing upon tablets the name of the person whom they wished to have elected. By this method, the suffrages were absolutely free; the voters having no cause to fear the influence of the rich and powerful. Cicero disapproved of this

law, because he believed it would surrender the affairs of the country to the caprice of the multitude.

77. 12. *Plures enim discent.* Because bad examples are more willingly followed than good ones.

77. 13. *Quemadmodum hæc fiant.* That is, by what means the favor of the people may be obtained, and hostility between them and the senate effected.

77. 26. *Ingratæ . . . . debuit.* "Did not bear the injury inflicted on him by his ungrateful country, with the submission he ought." Themistocles, for the reasons assigned in the text, being sentenced to banishment by that singular but well-known institution among the Athenians, called ostracism, entered into the service of Artaxerxes, whose formidable armaments against the Grecian States, he had some years before totally overthrown at the famous battle of Salamis. Although Cicero positively asserts that both Themistocles and Coriolanus destroyed themselves by their own hands, yet the disagreement of historians upon these points, has left the facts altogether uncertain. *Mel. Nep. Plut. in vitâ Them.*

78. 7. *Quod . . . . . . futurum sit.* "Judging from the signs of the times, I am not certain that this outrage, (*i. e. taking up arms against one's country under the plea of friendship,*) may not, at some future period, be committed." An allusion

is evidently intended here to the partisans of Julius Cæsar.

Sec. XIII. Some opinions on the subject of friendship to be rejected. Egotism inconsistent with true friendship.

78. 22. *Mirabilia quædam.* Opinions of the Stoicks, Academics and Epicureans.

79. 3. *Caput . . . . . . securitatem.* "That exemption from care was the most essential ingredient in human happiness."

79. 6. *Multo inhumanius.* "With still more illiberality."

80. 4. *Animi dolor.* "Sensibility."

80. 12. *Virtutem . . . . volunt.* As the Stoicks who think a wise man should have no sympathy for the misfortunes of others.

80. 15. *Ut et in bonis amici quasi diffundantur,* (Scil. lætitiâ.) *et incommodis contrahantur.* (Scil. mærore.) The nominative is implied in *virtus.* "The hearts of the virtuous expand with joy at the prosperity of a friend, and shrink with sorrow at his adversity." A similar application of the verb *diffundo* may be found in Ovid. Metam. iv. 388.

> "Postquam epulis functi generosi munere Bacchi
> Diffudêre animos."

In some editions we find *diffundatur* and *contrahatur.*

Sec. XIV. The source of true friendship may be found in a conformity of habits.

80. 26. *Inanibus.* "Unprofitable," that is, which can render a man neither better nor happier.

81. 8. *Similitudo.* That is, a similarity of dispositions, habits, and pursuits.

81. 10. *Adsciscantque sibi.* "Seek an intimate acquaintance with them."

81. 19. *Quæ . . . . abhorreret.* Melmoth thinks that Cicero refers in this passage to a custom which prevailed in Rome, by which the general, whose arms had made any new acquisition of territory to the republic, was the declared patron of those people whom he had subdued. These were afterwards considered as the hereditary clients of his family, to the head of which they constantly had recourse as their standing advocate, in all those causes of a national concern which they had occasion to plead before the senate.

82. 5. *Nihil . . . . amicis.* "That our friends should have no wants to which we may administer."

SEC. XV. Nothing more valuable than friendship: fortune often a bar to fidelity in it.

82. 11. *Nec usu nec ratione.* "Neither by experience," (for they can neither love nor be loved sincerely,) "nor by instruction."

82. 19. *Suspecta atque sollicita.* It is said of Dionysius of Syracuse, that he would not admit his wife or children to his apartment, without a previous examination of their garments: nor would

he suffer even his children to trim his beard, so suspicious had he become on account of the hatred the people manifested, of his tyranny.

82. 22. *Simulatione.* "Under the semblance of personal attachment."

83. 2. *Illâ superbiâ et importunitate.* "With a temper so insolent and ferocious." *Quemquam.* "Any faithful friend."

83. 8. *Fastidio et contumaciâ.* "An arrogant and supercilious demeanor."

83. 9. *Insipiente fortunato.* "Than a prosperous fool."

83. 21. *Ejus enim . . . . viribus.* When Crœsus showed Solon his riches, the latter told him that whoever should come with better iron would soon be master of his gold.

SEC. XVI. Certain limits to be established in our friendship: three opinions upon this subject.

84. 23. *Ad calculos vocare amicitiam.* "To make a mercantile account of friendship."

85. 19. *Impuri.* "Sordid."

SEC. XVII. Rules to guide us in the choice of friends and in our conduct towards them. Means of proving the sincerity of their friendship.

86. 10. *Emendati.* "Correct." That is, free from those vices which are hostile to friendship, such as treachery, levity, avarice, ambition and the like.

86. 15. *Agatur.* "May be at stake."

86. 15. *Declinandum sit de viâ.* Scil. Recti. In his treatises on moral duties, Cicero mentions two cases only in which this course can be justified; these are where a man is called upon to act either as a judge or advocate in the cause of his friend. "If it should come before him in his judicial capacity," says Cicero, "he is no longer to consider himself in the character of a *friend*, but of a magistrate who is solemnly sworn to give sentence according to evidence; and the only favor he can justifiably show, is to appoint the trial, in consequence of the discretionary power with which he is invested by the laws, at the time which may be most convenient to his friend. But when he appears as an advocate, he is under much less restraint. He may support the cause of his friend, provided his crime be not of a very atrocious nature, without any impeachment of his own integrity: and in this he acts agreeably, not only to the general practice and expectation of the world, but to the common dictates of humanity. The judge, indeed, must strictly and invariably be governed by truth, as far as he can discover it, in every question that comes before him; but the advocate may be permitted to give a plausible coloring to the fact in charge, and place it in the most advantageous, though it should not be in its *proper* light. And this is a doctrine," continues Cicero, "which I would not venture to advance,

especially in a treatise on ethics, if I were not supported in it by the authority of Panætius, one of the most judicious and respectable writers among the Stoick philosophers." Cicero acted agreeably to this doctrine in his defence of Milo, as he knew it was Milo's intention to kill Clodius, if he met him on his way to Lanuvium.

86. 18. *Negligenda est fama.* Scil. *propter amicum.* We must not be guilty of an infamous action to benefit our friends, for that would bring upon us the contempt of mankind, and we should be injured more than our friends would be profited.

86. 18. *Nec . . . . . civium.* "Nor ought the general affection of our fellow-citizens to be considered of little importance in the management of our affairs."

87. 12. *Aliquâ . . . . . amicorum.* "When the moral qualifications of our friends have been in some way put to the test."

87. 13. *In parvâ pecuniâ.* "In a transaction involving but a small sum of money."

87. 24. *Se obscuratum iri.* "That they will dazzle the eyes of observers."

87. 26. *Itaque . . . . versantur.* Epaminondas and Pelopidas may be considered among the rare instances here mentioned. There is nothing, indeed, more to be admired in the character of these illustrious supports and ornaments of the Theban

commonwealth, than that perfect union and constant friendship which subsisted between them during their joint direction of public affairs both in peace and war. If we shall observe, says Plutarch, what happened in the same situation between Aristides and Themistocles, Cimon and Pericles, Nicias and Alcibiades, we shall find their administrations full of tumult, contentions and disputes.

88. 2. *Calamitatum societates.* "A participation in the calamities of others."

88. 8. *Contemnunt. Scil. Amicos.*

Sec. XVIII. The qualities which true friends should possess. Basis of sincerity in friendship.

88. 10. *In utrâque re.* That is, in not deserting a friend in his distress, or neglecting him in one's own prosperity.

88. 16. *Simplicem.* "Sincere." *Communem.* "Affable." *Consentientem.* "Accommodating."

88. 20. *Multiplex ingenium et tortuosum.* "A wily and dissembling mind."

89. 4. *Fronte.* "Under a smooth brow."

89. 13. *Remissior.* "More gentle."

Sec. XIX. Preference to be given to old friends. Friendship excludes all distinctions of rank.

89. 25. *Novitates. Scil. Amicitiarum.* "New friends."

90. 27. *In fabulis.* As in the accounts of Telephus, Paris, Romulus and Remus, Ægysthus, Cyrus, Semiramis, &c.

Sec. XX. In friendship, those of higher rank in society should consider themselves on an equality with their friends. The proper conduct to be observed towards a friend. An immoderate degree of affection to be restrained.

91. 17. *Officia exprobrantium.* "Reproaching friends for obligations conferred upon them."

92. 4. *Quantumvis excellas.* "However great your influence may be."

93. 4. *Ut . . . . amicis.* "To render an absence from our friends necessary."

93. 7. *In amicitiâ parum justus.* "Unfit to sustain the character of a true friend."

Sec. XXI. When it becomes necessary to break with a friend for other than criminal offences, the bands of friendship should be gradually *untied;* not suddenly *cut* asunder. Natural affection; its power.

93. 15. *Quorum . . . . . . infamia.* "The disgrace of which must be shared by their friends."

94. 4. *Meo nomine.* "On my account."

94. 7. *Utrumque . . . . . acerbâ.* "In both instances he acted in a dignified manner, without any improper exercise of power or resentment."

95. 4. *Nec ipsi sibi exemplo sunt.* "They cannot

tell by their own feelings," because the love which every man bears for himself, does not flow from any expected reward, but solely from the natural regard which he feels for his own person.

95. 10. *Est enim .... idem.* This was Aristotle's definition of friendship. Ethic. viii. 1.

95. 18. *Naturâ.* Not from caprice, necessity, or the hope of profit.

Sec. XXII. Unreasonableness of those who wish to have friends more perfect than themselves. The laws of friendship.

96. 19. *Comitatus.* Cicero probably alludes here to those martial friendships which were common among the young men of Greece.

"*His amor unus erat, pariterque in bella ruebant.*"

Of this kind was the connection between Nisus and Uryalus. Æneid ix. 176. Pelopidas, the Theban general, by uniting in this manner, a band of twelve men, caused the restoration of their liberty to the Thebans. Instances of this heroic amity, seemed to have prevailed among the barbarous Scythians, as may be seen in the dialogue of Lucian, entitled "Toxaris."

97. 1. *Cum .... cogit.* For then they will be deserted by those friends whom virtue has not united to them. What Ovid says will then prove true:

"Diligitur nemo, nisi, cui fortuna secunda est,
Quæ simul intonuit proxima quæque fugat."

97. 5. *Negligentiâ.* "By a hasty judgment."

97. 8. *Acta agimus.* "Spend our time unprofitably."

97. 9. *Implicati ultro et citro.* "Having become mutually attached."

SEC. XXIII. The value and importance of friendship universally acknowledged. The misanthrope.

98. 11. *Anquirat aliquem.* Timon, spoken of two lines above, although he hated all the rest of mankind, is said to have liked Apemantus, whose character was similar to his own; and Alcibiades, because he was destined to be his country's ruin.

SEC. XXIV. Among friends, the truth must be spoken and listened to. Maxims of Terence and Cato.

99. 4. *Tot signis.* "By so many evidences."

99. 10. *Elevare.* "To palliate."

99. 15. *Andriâ.* The Andrian, a comedy of Terence.

99. 20. *Præcipitem ferri.* "To be driven into danger."

SEC. XXV. Nothing more pernicious to friendship than flattery.

101. 15. *Gnathonis.* Gnatho, the name of one of the characters in the "Eunuch," a comedy of Terence. He performed the part of a parasite.

101. 18. *Loco.* "By rank," or "By birth."

101. 28. *Influebat in aures.* "Insinuated himself into the favor."

102. 1. *Reficiendis.* "Re-electing." By an old law, called "*Lex Genutia,*" no person could be chosen twice to the same magistracy, unless an interval of ten years had elapsed since his last election. Caius Papirius Carbo endeavored to procure a repeal of this law, and to impower the people to re-elect the same person, immediately on the expiration of his term of office.

102. 10. *Lex de sacerdotiis.* The law proposed by C. Licinius Crassus, gave to the people the right of electing the priests, pontiffs, and augurs, who had been before chosen by their respective colleges."

102. 12. *Beneficium.* "The power." This word is often used for the right or power of promoting or electing any one to an office; sometimes for the promotion or election itself.

102. 13. *In forum versus.* It was customary, when the orators harangued the people upon any public occasion in the forum, to address them with their faces turned towards the contiguous temple, in which the senate usually met, as a mark of respect to that supreme council of the state; but

[redacted]

Licinius, to show his contempt of the order, spoke with his back turned upon that assembly.

102. 17. *Re magis, quam auctoritate.* "By the force of truth rather than by the influence of station."

SEC. XXVI. We must be on our guard against flatterers. The different kinds of flattery.

103. 18. *Magnas . . . . mihi?* "Did you say that Thais returned me many thanks?" This question is put by Thraso, the braggart captain, to Gnatho, the parasite, in the "Eunuch" of Terence. Thais was a courtesan in the same play.

104. 5. *Det manus.* "Yields."

104. 8. *In "Epiclero."* In the "Heiress," a comedy of Cæcilius, a dramatic poet, contemporary with Ennius.

104. 9. *Hodie . . . . lautissime.* "Never were old dotards on the stage so finely played upon and laughed at, as I have been by you to-day."

104. 15. *Quæ videtur in hominem cadere posse.* "Which seems consistent with human frailty."

SEC. XXVII. Virtue gives birth, strength and permanency to friendship. The sentiment of friendship so strong, that it unites old age and youth.

105. 27. *Nec mihi . . . . habui.* "That is not

held in remembrance by me alone, who alwa
had opportunities of witnessing it."

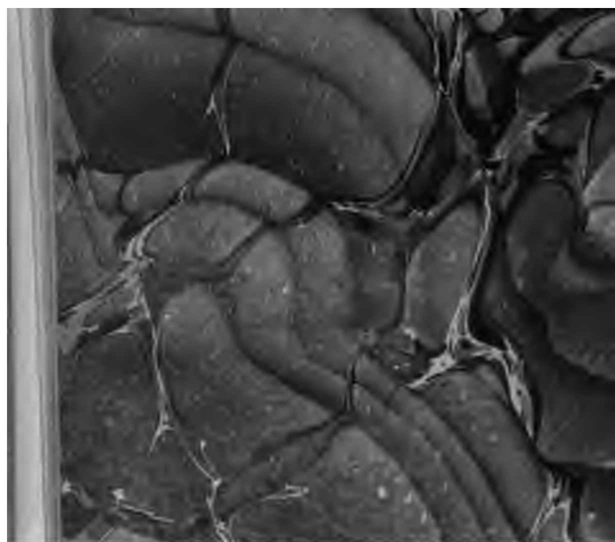
106. 8. *De republicâ consensus.* "A unifor
support in public affairs."

Widener Library 004439770
3 2044 085 191 724